

КЪМ ФОРТИФИКАЦИЯТА НА КРЕПОСТТА ТРАПЕЗИЦА. СТЕНИ, ПОРТИ, КОМУНИКАЦИИ И ВОЕННИ СГРАДИ

Константин Тотев, Никифор Тодоров, Пламен Караилiev

REGARDING THE FORTIFICATION OF TRAPEZITSA FORTRESS. WALLS, GATES, COMMUNICATIONS AND MILITARY BUILDINGS

Konstantin Totev, Nikifor Todorov, Plamen Karailiev

Abstract: *The study of the medieval city from the Second Bulgarian Empire has led to results especially regarding the citadels, while the sub-areas are poorly researched, meaning it is impossible to be determined separate connections and fortification principles for them. The location of the capital city Tarnov allows fully reveal of the topography of the neighbourhoods and the organisation of their defence. The terrain qualities and river Yantra's turns are used in maximum in order to achieve effective solutions for defence. It is about typical fortification elements such as gates and approaches, shaped towards them, the system of towers and platforms, which flanked the fortress thus creating a monumental appearance (fig. 2).*

In this survey are used all the published results from the excavations regarding the fortification of the fortress. It is also necessary to consider some, indirectly connected to the city defence, aspects such as roads, street layout and the connections to the gates and posterns in and outside the citadel. Thus the examination of the approaches since the suburban of the fortress and the street layout in the inland will outline the military-strategic conception and planning during the construction of this part of the capital. The latter, mentioned above, is significant particularly to the fortification of some of the neighbourhoods in 14th century. The article is divided on two parts, the first one includes walls, gates and posterns. The second part presents approaches, street communications and military buildings. Inference compares the questions about the planning, technique of performance and stratigraphical observations towards to the two citadels and the neighbourhoods in the capital. An attempt of entire periodization of the city fortification is also included.

In the past years the archaeological teams have manage to excavate about 600m. of the circumference of the fortress walls with individual studies of different character and small volume. In some places the wall is completely explored, in others only the inner or the outer face is revealed. The reasons often differs but are always complex. There is around some 500 linear meters left for excavating but they are located in sectors not yet open. The Eastern, Western and Southern fortress walls differs in their construction, related both to the character of the rock edge and the displacement of the terrain behind them i.e. as far as it is possible to be used for residential, military or other purposes.

The location of the gates has required to be accessed by the path that is parallel but not perpendicular to the fortress walls. This is characteristic to the gates of the capital Tarnovq especially to the other citadel on the Tsaravets hill. The Northern gate of Trapezitsa fortress has the same location. (fig.1, 2, 3)

Both northern tower and gate and also the later built transverse fortress wall of the suburban area, form a powerful fortification complex which defended the entire Northern sector of Trapezitsa hill. According to the discovered archaeological material, the coins and stratigraphical observation the construction started in the beginning of 13th century and for now we can connect it the earliest with the reign of Tsar Kaloian (1197 – 1207).

The Western fortress wall has a stepped silhouette, because of the displacement of the terrain and ended with a warrior path and battlements. Its overall height was 8 meters. The construction of the Military building next to the Western fortress wall, flanking the Northern gate from the south, the big palace building, located southern from the tower, church №2 and the other building next to it, which also has secular character and representative functions, creates the possibility to outline the expansion of Trapezitsa fortification complex. This allows us to assume that it developed into ensemble connected to the military and civil rule during 13th – 14th century. The last stage of the development of the fortification system in the city of Tarnov is the construction of the Transverse fortress wall next to the northern end of the fortress, as part of the general idea for strengthening of the capital's suburbs during the second half of the 14th century.

In the south part of the Western fortress wall are discovered overall 70 meters of fortress walls. It turned out that this sector is of high importance, with well-preserved defences, presenting excellent conditions for exploring the problems regarding the fortification constructions of the capital city. The Southwest gate was cleared out (fig. 1, 2). A vast contribution is the discovery of the stone pavement in front of it, which provides important information and allows looking for parallels in the future upon discovering other entrances and streets of the fortress. Similar to it turned out to be the stone pavement near the Northern gate. The gate is with large measurements as the passage reaches 3, 50 meters, indicating that it was used for wheeled vehicles. Its importance is further underlined by several reconstructions and extra amplification of fortification. The construction of an additional staircase, north from the gate, is part of the reconstruction of the tower itself and its probably used as an approach to the tower above the gate.

During the excavations a tower was revealed and parts from the transverse southwestern fortress wall, which is an indisputable contribution to the fortification studies of the hill, as specific metric data are provided for them (fig. 1).

The section of sector North of the East fortress wall was discovered in 2007 – 2011. The main objective was to trace the route of the wall as well as well as to explore parts of the street alongside it. 144 meters were discovered (fig. 1, 5).

Based on the observations on the explored section from the East fortress wall, it became clear that the fortification facilities occur and develop synchronously with the North tower. Two stages of construction are distinguished from the structural joint in square 2NE. During the first stage the fortress wall was part of the North tower's plan while the area south of it remains unbuilt. It relies on the natural protection and the relatively high cliffs ranging between 4 and 7 m. During the second stage the wall extended to the south. Thus the sector is fully protected, which gives prerequisites for the subsequent construction of the palace buildings (Fig. 1, 3).

The overall length of the explored South fortress wall is around 69 meters of fortress walls with adjoining facilities and residential architecture of the neighbourhood around which is a reasoned argument for fortification. (fig.1) The south fortress wall was also revealed, with an adjoining battle tower, church and necropolis and sector with intersecting streets.

The construction of the hill of Trapezitsa can be divided into four periods broadly speaking. Next to the West fortress wall we can observe two of them. The first one, that indicates the fortification of the hill is synchronised with the construction of the north tower and the fortification of a certain area. The second period is characterized with the realisation of the overall fortification conception of the fortress. The other two are related to the construction of transverse fortress walls for the protection of the suburb and for the repair of the fortress wall taken shortly before the conquest of the town at the end of the 13th century, but in the sector they are not observed.

The way of construction and the planning, led to the conclusion that the building of Trapezitsa fortress was implemented as a single building project. The repairs regarding the fortification of the fortress are few, especially if in comparison to the other Trapezitsa fortress. Above all, it is the filling of the nose of the North Tower and the construction of an internal staircase leading to the second floor and a new distribution of the interior space. Another addition is the building of a massive staircase, with mortar plaster to the inner face of the Southwest Gate. This seemed to be a new, more convenient approach to the tower above the gate of the fortress. Thus we can relate the blockage of the postern in the south fortress wall in 13th century.

By completing the fortification of the capital city of Tarnovo with system of transversal fortress walls, descending from both citadels of the hills Tsarevets and Trapezitsa to the Yantra River, the access to the suburbs is blocked and especially the routes that lead to the main gate of the city. The transversal fortress walls next to the Southwest wall and to the east wall of the Northern tower have the same construction and planning. The terrain between the edge of the plateau and the river was hurdled with straight walls with thickness varying from 2 to 4 meters. Their protection was ensured by two, protruding from their front, foursquare towers. It is possible, in the end of the 14th century, that the immurement of the North gate was connected with this construction too, because in order to reach the citadel it was necessary to pass through the transverse walls of the fortified suburban areas. Of course such alterations are justified by the Ottomans invasion on the Balkans. This is the reason for the registered during the excavations repairs of the North tower, the East and the South fortress walls, made by mud solder.

Regarding the planning, the two citadels and the suburban areas are independent constructive solution, made during the Second Bulgarian Empire. It is significant for Trapezitsa that for the constructions the Early Byzantium planning and schemes were not used, which is characteristic for the most fortresses made during the Second Bulgarian Kingdom. Trapezitsa is an example for the originating and development of individual concept in the fortification field in Medieval Bulgaria. A reliable defense is achieved by using all the protective capabilities of the terrain. The typical fortification elements – gates, approaches to them, small towers and the platforms for flanking of the walls, appears monumental and thus highlights the panorama of the city against the background of the other fortresses from the Second Bulgarian Kingdom.

Keywords: fortification, fortress Trapezitsa, poterne, under city, curtine, town-planning structure, drainage channel, after a metropolitan past, Early Byzantine period, North tower, a transverse fortress wall, substructure, superstructure, wooden grill embedded in stone masonry with irregular structure, opus emplecton, exonarthex, rainwater collection.

Фортификацията на крепостта Трапезица отдавна привлича интереса на изследователите, независимо че първите археологически проучвания са насочени към църковната архитектура. Водеща в това отношение е студията на К. Шкорпил „План на старата българска столица Велико Търново“, която се явява и до днес основен източник на информация за крепост-

ната топография на столично Търново (**Шкорпил 1910**, 121 – 154) Последните обобщителни изследвания не предоставят кой знае какви нови данни. Напоследък по-скоро се обръща внимание на въпроса за укрепването, или за населяването на подградията¹. Едва през 2007 г. стартира постоянна археологическа програма за проучване на крепостта. Резултатите не закъсняха и в секторите на хълма, където се провеждат разкопките постъпиха важни данни за фортификацията, които в повечето случаи вече са публикувани.

Проучванията в Северния сектор, където работи екипа, ръководен от К. Тотев, са разкрити най-много линейни метри от Западната крепостна стена и Източната крепостна стена, с пет кули, една порта, две потерни, две военни сгради, две работилници, улица, отвеждаща от Северната порта до Централния площад и друга покрай Източната крепостна стена, като на някои места е извършена консервация и реставрация. Извън стандартната информация от археологическите отчети за тези разкопки, на крепостното строителство са посветени няколко големи студийни разработки и серия статии на колеги от работния екип – Е. Дерменджиев, П. Караилиев и Н. Тодоров. Две от тях са за Северната кула и военната сграда с казармата до Северната порта (**Дерменджиев 2011**, 7 – 116; **Караилиев 2011**, 117 – 190), а останалите са свързани с историята на проучванията на фортификацията,

¹ През 2018 г., по време на провежданата Международна конференция „Владелец, държава и църква на Балканите през Средновековието“, посветена на проф. Пламен Павлов, при изнасяне на доклада на Е. Дерменджиев „Къщата на „Госпожа Бойка“ във В. Търново“ се разви широка дискусия, която засегна по-голям кръг въпроси, свързани с топографията, градоустройството и фортификацията на столичния град. Застроени ли са кварталите в подножието на Царевец и Трапезица? Болярски ли са къщите на Трапезица? Има ли разлика в жилищната архитектура в столично Търново и може ли тя да се идентифицира, както и да се отделят легендите от фактите на този етап от проучванията. С две думи докладът на Е. Дерменджиев „повдигна духовете“, тъй като авторът изкуствено реконструира жилищен квартал от къщи, наречен „Болярски“ от XIII – XIV век, една от които е на т. нар. къща на „Госпожа Бойка“, която има определяща роля в изграждане на тезата му. Същата е свързана с легендарните предания след Освобождението, които Е. Дерменджиев превръща в археологическа фактология, която манипулативно продължава да следва в серия статии, посветени на планировката и градоустройството на столично Търново. Колкото до каменния надпис, неправилно разчетен като „Госпожа Бойка“, то той е част от корниз, свързан с някоя от средновековните търновски църкви, вграден обаче като сполия върху фасадата на къща от следстолично време. – В: **L. T. Lechintan**, Koseva, Diana – Totev, Konstantin, *Kamennata plastika ot srednovekovnata bălgarska stolica Tărnovo (1185 – 1393) / Stone Plastic in Bulgaria's Medieval Capital Turnovo (1185 – 1393)*. – *Orientalia Christiana Periodica*, Vol. 85, Nr. 1 / 2019, 243 – 247. Надписът всъщност представлява част от молитвен текст към Богородица, а не означителна „табелка“ на къщата. Това, наред с плановете на четири каменни къщи от следстолично Търново, аотирани от арх. Леон Филипов като „Болярски къщи“, подвеждат Е. Дерменджиев, без разкопки да достигне до заключение за съществуването на средновековен жилищен квартал в подградията на Трапезица. В случая обаче става въпрос за постройки от следстоличното минало на града, мнение, което изказаха историци и археолози (П. Георгиев, Д. Рабовянов, Д. Чешмеджиев, Г. Николов, А. Николов, Г. Атанасов, М. Робов и др.), участващи в дискусията по повод доклада на Е. Дерменджиев.

хронологията на строителството на крепостта и конкретни публикации за портите и стените (Тодоров 2016, 502–522; Тодоров 2016а, 261–266; Тодоров 2017, 471–475; Тодоров 2015, 304–308; Тодоров 2015, 117–126). С натрупването на нови данни и наблюдения назрява необходимостта от един цялостен поглед за крепостната система на цитаделата, т. е. да се анализират и обобщят досега известните и новооткритите съоръжения от разкопките във всички сектори на крепостта (обр. 1).

В последните години археологическите наблюдения, които се наложи да извършим във връзка с художественото осветление на крепостта, изграждането на централната алея и изкопните работи за поставяне на предпазните огради за туристите в обсега на цялата крепост, както и изсичането на дребната и едра растителност, разшириха възможностите за натрупване на още данни за постройките и уличните комуникации, свързани с портите и изясняване на техния стратегически характер (Тотев 2014, 493–496; Тотев 2015, 656–659; Тотев и колектив 2017, 552; Тотев, Караишев, Тодоров 2018, 465–468). Настоящото изследване е насочено най-общо към фортификацията, което ще позволи да изградим по-сигурна периодизация за строителството и живота на крепостта. Наличната информация и някои от вече излезлите резултати от археологическите разкопки позволяват да се направят нови изводи и предположения за строителството на портите, военните сгради и уличните комуникации в и извън крепостта. Проучването на крепостните съоръжения от различни археологически екипи вече са достатъчни, за да се формулират по-важните заключения за планировката и техниката на строителство на Трапезица. Анализът на фортификацията не само разкрива общ замисъл при строителството на двете цитадели, но и показва, че са използвани едни и същи защитни решения.

Няма сигурни данни, коя от тези крепости – на хълма Царевец или на хълма Трапезица в края на XII – началото на XIII в. е защитавала царския дворец и патриаршеския храм. Гъсто населената столица през XIII и XIV в. вече има изявена агломерация, съставена от двете цитадели и укрепените и неукрепени квартали. Става ясно, че Дворцовият и Патриаршески комплекси са били обособени в по-голямата крепост на хълма Царевец. Тогава вече ролята на Трапезица се явява на второ място в градоустройствената структура на столично Търново. Явно е обаче, че двете цитадели на столицата и кварталите около тях имат общ строителен замисъл, изграден по една и съща планова схема, която през XIV в. е променена и допълнена с изграждането на напречните крепостни стени към р. Янтра.

Проучването на средновековния град от времето на Второто българско царство е довело до резултати, преди всичко по отношение на цитаделите, докато подградията са съвсем слабо проучени, т. е. за тях не могат да се открият или формулират обособени връзки и фортификационни принципи. Местоположението на столичния град Търново позволява цялостно да се

разкрие топографията на кварталите и организацията на тяхната защита. Качествата на терена и завоите на р. Янтра са използвани максимално, като са постигнати ефективни решения за отбрана. Става въпрос за типични фортификационни елементи, каквито са портите и оформянето на подстъпите към тях, използването на система от кули и платформи, които са фланкирали куртините, като по този начин създават монументално внушение (обр. 2).

В настоящото изследване се използват всички публикувани резултати от разкопките по отношение фортификацията на крепостта. Освен това е необходимо да се разгледат и някои страни, косвено свързани с отбраната на града, каквито са пътищата, уличните трасета и връзки с портите и потерните в и извън цитаделата. По този начин изследването на подходите още от подградието на крепостта и уличните трасета във вътрешността ще позволят да се очертае военно-стратегическия замисъл и планировка при изграждане на тази част от столицата. Последното се явява от значение особено при укрепването на някои от кварталите през XIV в. Изложението се развива в два дяла, в първия от които се разглеждат стени, порти и потерни. На второ място се представят подходи, улични комуникации и военни сгради. Изводово се съпоставят въпросите за планировката, техниката на изпълнение и стратиграфските наблюдения, спрямо двете цитадели и кварталите на столицата. Предложен е и опит за периодизация на цялостната фортификация на града.

I. Метод на разкриване и датировка

През изминалите години чрез разкопки са проучени различни участъци от крепостните стени на Трапезица. Разкритията предоставят нови данни и търсят отговори на въпросите, свързани с изясняване на цялостния замисъл и техническо изпълнение на фортификацията на цитаделата. Същевременно с това се очертават и някои сериозни проблеми, които трябва да бъдат решавани при следващите разкопки на крепостните стени. В тази връзка уеднаквяването на методиката на изследване улеснява бъдещата работа при разкриване и публикуване на фортификационните съоръжения на крепостта. Основен проблем в досегашните проучвания е недостатъчната заинтересованост към изясняване на фортификационната проблематика. Средки изключения секторите с крепостните стени се описват съвсем кратко само в ежегодните археологически отчети. Неуточнената хронология и периодизация принуждава всеки проучвател да изказва собствена хипотеза, без да се търсят общи критерии за изследване.

Недопроучването и пропускането на цели квадрати площ при разкопките, създава допълнителни проблеми в плановете и изследванията. Необходимо е да се търси изчерпването на стратиграфските пластове и достигане на материкова скала, което ще внесе допълнителни данни за използването

на терена и периодизацията и хронология на крепостните стени. Конкретно внимание е необходимо да се обръща и на някои въпроси, касаещи датировката на съоръженията. На първо място е важно да се прецизира работата с нумизматичния материал, където се очертават известни проблеми. Датировката на крепостните стени на базата на монетни находки не винаги е точна, а в някои случаи дори е спорна. Конфигурацията на хълма с наклоните на терена към крепостните стени е сериозна предпоставка за отмиване на цели пластове от вътрешността към стените. Така се пренасят механично голям брой монети, керамика и друг материал от вътрешността на цитаделата. В случая крепостната стена понякога се явява своеобразна бариера за свличащите се пластове и води до акумулирането на голям брой монети, компрометирайки стратиграфията на терена.

От особено значение при защитаване на различни хипотези и твърдения, относно датировката на крепостните стени на Трапезица, е те да бъдат съобразени с цялостното градоустройство на крепостта. Част от проучвателите не дават отговор на въпросите за връзката на фортификацията с църковното и жилищно строителство. Търсенето на сходни крепости за сравнение със средновековния град Трапезица, по отношение на планировка и фортификационни решения, дава колебливи резултати. Цялостното планиране на средновековно Търново е уникално само по себе си и по тази причина паралели може да се открият само в конкретни сектори на крепостното строителство. Все пак е уместно да се изтъкне еднаквостта с някои елементи на крепостта на хълма Царевец, тъй като заедно с Трапезица двете цитадели формират обща отбранителна система на средновековната столица. Въпреки че в повечето участъци стената на Царевец е изградена върху по-стар фундамент от ранновизантийския период, входовете на крепостта, подобно на тези на Трапезица, са заложени в чупки на крепостната стена.

Прегледът на новоразкритите крепостни стени и съоръжения на крепостта Трапезица, придружени от обстоен коментар, ни улеснява в настоящия анализ² (Тотев 2017, 95–112). Работната датировка на крепостните стени, която предлагат археолозите – проучватели е различна. Например М. Долмова, която разкрива югоизточната част на крепостта, датира строежа в 20–30-те години на XIII в. (Долмова 1995, 36–42; Долмова 2008, 31–46; Харитонов, Долмова 2003, 257–261). Екипът на К. Тотев, разкрил Северната кула и свързаните с нея източни и западни участъци, отнася хронологията на строителството най-рано в първите години на XIII в.³ (Тотев 2011,

² При новите разкопки през годините К. Тотев разкопава 304 м крепостна стена, М. Робов – 45 м., М. Долмова – 80 м, Й. Алексиев – 60 м, Д. Рабовянов – 69 м и К. Дочев – 70 м. (в някои участъци особено при Източната и Западната крепостна стена е проучено само едното лице на стената). (Тодоров 2016, 502–522).

³ През 2015 г. се извърши заснемане на координатите на скалния венец, които евентуално могат да се използват за нова реконструкция.

7 – 16, 271 – 282; **Дерменджиев 2011**, 27, 30, обр. XXXIII, XXXIV; **Караилюев 2011**, 125 – 126). Работилият в югозападната част на хълма К. Дочев свързва издигането на цитаделата с времето на Мануил I Комнин, след 1153 – 1155 и предполага, че тя е обновена между 1187 – 1189 г. Направените изводи се основават на една колективна монетна находка, намерена в зидарията на Западната порта на крепостта (**Дочев 2011**, 163 – 164). Близка датировка в 80-те години на XII в. предлага и М. Робов за югоизточната част на стената. Тя се основава на единични монети на Мануил I Комнин и Исак II Ангел, без да е посочено тяхното местонамиране и брой (**Робов 2010**, 492 – 495). Резултатите от проучванията в Южния сектор на Трапезица позволяват на Рабовянов да отнесе строежа на укрепленията в границите на 30-те години на XIII в. Тази датировка се базира на откритите в нивелиращите насипи, зад основата на куртината 40 монети. Важно свидетелство, представящо *terminus ante quem* е картината от 720 монети, произхождащи от културния пласт и структурите, затискащи насипите и строителните нива на крепостните съоръжения. Тяхната долна хронологическа граница е 40-те години на XIII в. (**Рабовянов 2015**, 50 – 51).

II. Преглед на разкопките

Разкриването в различна степен на голяма част от обиколката на стените на Трапезица позволяват да се направят някои по-важни заключения за планировката и конструктивните особености на крепостта, както и за някои детайли, уточняващи старите планове или допълващи работата на археолозите проучватели. Такива са конкретните разработки за фортификацията на Трапезица на М. Робов, свързани с югоизточната част на крепостната стена (**Робов 2011**, 403 – 413, обр. 1 – 7), статиите на Н. Тодоров за Северната порта, Западната крепостна стена в Северния и Югозападния сектор и за периодизацията на фортификацията на Трапезица (**Тодоров 2016а**, 261 – 266; **Тодоров 2017**, 471 – 475; **Тодоров 2015**, 304 – 306; **Тодоров 2018**, 117 – 126), както и новоизлязлата студия на Д. Рабовянов, с обобщаващ характер за укрепленията на крепостта (**Рабовянов 2017**, 175 – 202).

Приносът на М. Робов е свързан с проучването на участък от крепостна стена с една бойна кула и два барбукана, които предоставят информация за технологията на градеж, начина на фундиране и отводняване на сектора. Съвсем бегло се обръща внимание на външното лице на стената. Важни са наблюденията за наличието на стерилна жълто-кафява пръст с дребни камъчета, насипана пред вътрешното лице, каквато се наблюдава и в останалите участъци на крепостната стена (**Робов 2011**, 404 – 406).

След корекцията на входа на Северната порта (**Тодоров 2016а**, 261 – 266), се проследява улицата, водеща до централният площад на крепостта, намиращ се около църква № 19 (**Тотев, Косева 2011**, 195 – 201; 243 – 244) (обр. 3).

Развитието на военно-административния комплекс налага промяна на уличното трасе. Първоначално при изграждането на Северната кула и Северната порта⁴ уличното трасе е преминавало непосредствено пред военните сгради, като смятаме, че помещение № 1 от Военната сграда е по-късно пристроено. След издигането на помещение № 1 и началото на строителството на сгради № II и II-A се премества и уличното трасе, което минава пред фасадите на тези постройки, като пространството между тях остава незастроено. Така улицата обслужва административния комплекс, военната сграда и прилежащите работилници. Новоразкритите части от Западната и Източната крепостни стени със Северната кула и Северната порта позволяват да направим опит за изграждане на хронология на крепостното строителство в четири периода (**Тодоров 2017**, 471 – 480). Първият бележи началото на фортификацията на хълма в самия край на XII в. или по-скоро в началото на XIII в. и е синхронен със строежа на Северната кула и укрепването на определена площ около нея. Вторият период се характеризира с реализирането на цялостния фортификационен замисъл на крепостта. Третият е свързан с изграждане на напречни крепостни стени за стратегическа защита на подградията, докато четвъртият период може да бъде характеризирани с ремонтите по крепостната стена, отнесени малко преди превземането на града в края на XIV в. Разбира се направените наблюдения са в етапа на археологическите проучвания и е възможно да бъдат допълнени.

Съществено внимание е необходимо да отделим на изследването на Д. Рабовянов за фортификацията на крепостта (**Рабовянов 2017**, 175 – 202). Същата постановка в по-кратък вид авторът излага в своята книга за археологическите проучвания в Южния сектор на Трапезица, издадена през 2015 г. (**Рабовянов 2015**, 50 – 51). Използвайки някои от изводите в нея, авторът опитва да направи самостоятелна трактовка за изграждането на цялата крепост. Разбира се, за основните изводи Рабовянов сполучливо използва преди всичко наблюденията от южната част на крепостта, където е работил. Представени са не само важните фортификационни съоръжения, но са разгледани и значими за изследването на крепостта проблеми. Анализът е структуриран изводово, без необходимата въвеждаща част, най-вече по отношение на датировката, плановата схема, военно-стратегическата концепция и търсене на аналогии по отношение техниката на изпълнение на стените и съоръженията, най-вече с тези на крепостта Царевец (**Рабовянов 2017**, 181 – 193). Много точно и правилно Рабовянов атрибутира Северната кула на крепостта, като „самостоятелно укрепление“, което като функции и планировка няма преки аналогии, независимо че се свързва с военното строителство на Второто българско царство (**Рабовянов 2017**, 183). Извест-

⁴ Двете структури неотменно трябва да се разглеждат като едно цяло, поради конструктивните връзки и периодите на строителство.

на близост той открива с една от кулите на крепостта край Сопот и тази до с. Маточина (Джамбов 1991, 22 – 28, 30; Бояджиев 1995, 1 – 8).

Като отчита мащабността на проекта и представителния градеж, Рабовянов смята, че строителството на крепостта не е протекло за кратко време. Косвено свидетелство за това се явяват и някои признаци за етапност, каквито са вертикалните фуги на някои места (Рабовянов 2017, 180, бел. 20 – 21). Авторът е един от малкото изследователи, който обръща внимание на отводняването, което е ключов елемент при изследване на фортификацията. Също така трябва да отбележим, че той е представил фортификационните съоръжения (кули и порти) графично систематизирани и детайлно описани, като анализира и тяхното стратегическо предназначение, което се явява съществен момент в неговата теза. Уместни и с приносен характер са представените паралели с други подобни укрепителни структури. Според автора, без да се спекулира с историческите събития, много е вероятно изпълнението на крепостната стена да се отнесе в 30-те години на XIII в. Това е времето на най-голяма стабилност в управлението на цар Иван Асен II и българската държава разполага с възможностите да осъществи подобен проект. Тогава е извършена и сериозна реконструкция или по-скоро преизграждане на крепостните съоръжения на хълма Царевец, където е другата цитадела на столично Търново (Рабовянов 2017, 180 – 181, бел. 21; Вълв 1992, 186 – 187). Общите принципи на планиране и характера на градежа не оставят съмнение, че крепостта Трапезица е продукт на еднократен мащабен строителен проект, който за разлика от другата крепост на хълма Царевец, търпи незначителни поправки и реконструкции на крепостните съоръжения. Концепцията за хронологията на строителството на крепостта Трапезица на Д. Рабовянов е правилна, но все пак резултатите от разкопките в други участъци е необходимо да се вземат под внимание (Тотев 2016, 123 – 127). Разбира се тук възниква известна разлика в становищата по отношение началото на строителството на крепостта, която обаче е не повече от 20 – 30 години. Независимо от това, проучванията в другите сектори на крепостта, могат да доведат и до някои промени в хронологията, с които проучвателят няма как да не се съобразява.

III. Стени, порти и потерни

Общите принципи и похвати в строителството на крепостните стени на Трапезица позволяват по-лесно да се установи тяхното осъществяване като цялостен замисъл. Дали това е така ще може да се разбере само при едно детайлно изследване на всички крепостни съоръжения.

Стени. През последните години археологическите екипи успяват да разкопаят около 600 м, от обиколката на крепостните стени, като отделните проучванията са с различен характер и малък обем. На места стената е

изследвана напълно, на други е разкрито само външното или само вътрешното лице, причините за които са различни, но имат комплексен характер. Остават непроучени още толкова, т.е. около 500 линейни метра, които попадат в непроучвани до този момент сектори. Все пак малко са обектите, където централната задача е разкриване на крепостната стена. Източната, Западната и Южната крепостни стени имат известни различия по отношение на своето изграждане, свързани както с характера на скалния венец, така и с денивелацията на терена зад тях, т.е. доколко той е възможно да се използва за жилищни, военни или други цели. Липсата на археологически проучвания именно в този обсег възпрепятства косвено изучаването на фортификацията.

Проучването на крепостните стени на Трапезица позволяват да се направят конкретни описания на линията на фортификационните съоръжения, която следва или по-скоро се съобразява с гънките на скалния венец. В различни участъци обаче, се забелязват и по-различни планови решения (**Тодоров 2016**, 502 – 522; **Рабовянов 2017**, бел. 24). Обикновено това се постига чрез правилно разполагане на кули, кули-порти, платформи и чупки, перпендикулярни на куртината, дистанцията между които е 20 – 30, но не надвишава 40 м. Разглеждането на стените на крепостта може да бъде представено на три големи участъка – Западен, Южен и Източен, като тук се включват кулите, портите и потерните.

Разположението на портите е изисквало достъпът до тях да се осъществява по трасе, което е успоредно, а не перпендикулярно на крепостните стени (**Рабовянов 2017**, 183 – 184). Това е характерно за портите на столицата Търново, особено на другата цитадела на хълма Царевец. Такова разположение има и Северната порта на крепостта Трапезица (обр. 1, 2, 3).

Северна порта. Трасето идващо от северното подножие на хълма беше проучено при разкопките на К. Тотев (**Тотев 2011**, 7 – 16, 271 – 282; **Дерменджиев 2011**, 27, 37 – 39). Северната порта на крепостта отстои на 1 м южно от Северната кула и е конструктивно свързана с нейната западна стена. Самата порта не се откри, защото е била изцяло унищожена. Тя е имала отвор с ширина 2,50 м в западната крепостна стена. Била е затваряна с 2 двукрили врати. Към нея е извеждал път, чието трасе е врязано в западния склон на хълма, който преминавал през портата след остър завой, подобно на главната порта в крепостта Ловеч. Всъщност това е първия вариант за реконструкция на портата, публикуван от Е. Дерменджиев в първия том на поредицата „Археологически разкопки на крепостта Трапезица. Сектор Север“ (**Тотев, Дерменджиев, Караилюев, Косева 2011**, 17 – 64).

При разкопките на К. Тотев през 2015 г., се направи ново проучване по самото трасе пред портата. Разкритата настилка от улицата, източно от портата и скалния венец, насочи Н. Тодоров към разработка на втори вариант на реконструкция на Северната порта, при който са избегнати последова-

телните остри завои при преминаване (Тодоров 2016а, 261 – 266) (обр. 3). Въпросите около самата конструкция и хипотетичното описание на портата са изчерпани, като единствено остава неяснота дали съоръжението е имало надвратна кула. По наше мнение портата е лишена от такава кула, като във височина трасето на куртината е използвано за пряк подход към Западната крепостна стена. Наличието на Северната кула обезсмисля строежа на допълнително съоръжение над самата порта, тъй като самата тя мощно фланкира от запад и север подстъпа към портата.

Северна кула. Преди новите проучвания на К. Тотев (2007 – 2018) бойната кула, издигаща се на северния край на крепостта на хълма Трапезица е описана съвсем кратко от първите изследователи. Досега тя не е проучвана чрез археологически разкопки, а направените планове много се различават. Сведения за Северната порта изобщо няма, а сектор от Напречната крепостна стена, спускаща се до брега на река Янтра, е разкопан през 1981 г. от М. Робов (Робов 1994, 61 – 72). Уточняването на плана и предназначението на Северната кула, установяване на връзката ѝ с Напречната крепостна стена и откриването на Северната порта, бяха осъществени при разкопките, проведени под ръководството на К. Тотев (обр. 1, 2, 3).

Северната кула е публикувана от Е. Дерменджиев. Тя е фундирана на тесния скален нос, с който завършва хълма на север и има неправилна, издължена в посока юг, Т-образна форма. Максималната ѝ дължина е 41,30 м, най-голямата ширина – 26,50 м, а застроената площ е 583 м². Кулата е изградена от ломени камъни, споени с бял хоросан, емплектон и вътрешна сантрачна система. Запазена е на височина от 0,50 м до 4,20 м, а ширината на стените е 1,80 – 4,20 м. Тя е конструктивно свързана със Западната и Източната крепостни стени. Някои от стените на кулата са надзидани и с калова спойка. Северната кула има 3 помещения⁵.

Северната кула има два строителни периода. В началния етап на първия строителен период е осъществено нейното строителство, заедно с Източната и Западна крепостни стени и Северната порта в първите години на

⁵ **Помещение 1** (площ 75 м²) обхваща северната и централната част. Неговата северна стена представлява масивно стълбище, а в южната стена се намира входът към помещение 3. За под на помещението е използвана скалата, обмазана с хоросан. По-късно северната част на помещението 1 е запълнена с блокаж, в източния край на който е изградено ново стълбище. Пред него е направена хоросанова рампа. В пода са изсечени 3 ями за носещи стълбове на тавана. Западната половина на помещението е разделена на 3 по-малки помещения. **Помещение 2** има площ 55 м². В северната му стена е оставен вход (ширина 0,85 м и височина 2 м), през който се е излизало извън крепостта. От вътрешната страна на входа се разчисти настилка и стълбище с 3 стъпала. Отделни редове камъни и блокаж, зидани с калова спойка, се откриха по източните и южни стени на помещения 1 и 2. **Помещение 3** (площ 42 м²) има обмазан с хоросан под, върху който се разкриха две огнища. На източната му стена се намира главният вход на кулата с ширина 1 м, към който води каменно стълбище. Трудно е да се приеме допускането на Е. Дерменджиев, че кулата е триетажна, с височина 22 м.

XIII в. През II етап (средата на XIII в. – началото на XIV в.) в помещение 1 е направено ново стълбище, а западната му половина била разделена на 3 малки помещения. След средата на XIV в. към кулата била долепена Напречната крепостна стена, която защитавала подградието в източното подножие на хълма. През Втория строителен период (последните години на XIV в.) кулата и Източната крепостна стена, са преизградени, като за спойка е използван калов разтвор. Тогава са направени боклучната яма и огнищата в помещения 1 и 3. В края на XIV в. или най-късно в самото начало на XV в. кулата вече не е функционирала (Дерменджиев 2011, 30–32). Като архитектура, конструкции, начин на изграждане и местоположение Северната кула намира паралели по българските земи⁶.

Напречната стена в северния край на крепостта е започвала някъде около Северната кула, но нейното начало не се откри при разкопките. Стената се е спускала по склона на хълма до река Янтра (обр. 1, 2, 4). Възможно е тя да е била свързана със Северната кула на нивото на нейния първи етаж. Височината ѝ в началото е била в рамките на около 10 м със зъберите, а ширината ѝ е 3,50–3,70 м. След това стената се е спускала стъпаловидно надолу по склона на дължина 115 м и ширина 2,10 м. Издигането на Напречната крепостна стена при Северния край на крепостта на хълма Трапезица, като част от общата идея за укрепяване на най-важните столични подградия през втората половина на XIV в., се явява последния етап от развитието на общата фортификационна система на Търновград.

Западната крепостна стена започва от носа на Северната кула, обхваща западната стена на кулата, с дебелина 4,80 м и с този габарит достига до входа на Северната порта, като впоследствие се стеснява, т.е. средната ѝ дебелината е 2 м и следва цялото протежение на хълма до Югозападната порта (обр. 1, 6, 7). В разглеждания сектор тя е проучена на дължина 110 м външно лице и 72 м от вътрешното лице, като до нея са долепени Военна сграда I; железарски работилници и сграда III. Проученият участък попада в кв. №№ 1с; 1з; 1; 3; 3з; 6; 6з, 10 и 15 (Тодоров 2016, 502–522; Тодоров 2018, 118–119) (обр. 1).

Първоначално зидарията на стената започва с лек наклон от север на юг, като следва микрорелефа на терена. Линията на външното лице върви по очертанията на извивките на скалния венец, като се наблюдава разли-

⁶ Това са кулите в Царския дворец в Бдин; западната кула на цитаделата на Червен; Хрельовата кула в Рилския манастир; кула №2 в Копсис (Аневското кале) край Сопот; кулата в крепостта при с. Крамолин, Габровско; източната кула на замъка в цитаделата на Мелник; кулата до Западната порта на Перперикон и кулата в крепостта при с. Гугутка, Кърджалийско; кулите в крепостта при с. Мезек, Свиленградско и др. По отношение на планировка, обем, разположение на помещенията и оформянето на етажите най-близо до Северната кула стоят южната кула №1 в цитаделата на средновековния град Копсис и кулата в крепостта Вукелон до с. Маточина, Хасковско (Дерменджиев 2011, 32–37.).

чен отстъп, достигащ до 8 м. В суперструкция тя е запазена на височина 1,30 м външно лице и до 1 м вътрешно лице. Значително по-добре е оцелял емплектона – на височина до 1,5 м. Дебелината е 2 м в северната част и достига 5 м в средната част от проучения участък. При изграждането на стената отстоянието ѝ от ръба на скалния венец е различно и варира от 0,5 – 0,8 м в северната част, като достига до 8 м в южната част. По целия участък се наблюдават два типа техника на строителство. Не се различават преустройства и преправки от по-късните етапи.

Обособяват се два похвата на полагане на основите, като по-често стената е фундирана директно върху скалния венец. Преди това е премахнат почвеният пласт, а на места скалата е обработвана и допълнително подравнявана. Само в някои участъци в кв. 1-с се наблюдава полагане на камъните върху пласт от кафява пръст (**Караилив 2011**, 119, 123). Това най-ясно е изразено при помещение № 1 на Военната сграда I. Каверните са запълнени с трамбована кафява пръст, за пестене на време и материал на строителите. Трудно е да се установи дали те са запълнени цялостно преди строежа на крепостната стена, или са свързани със строежа на Военната сграда, тъй като са открити средновековни материали. Такъв метод на фундиране се установи и при сондажа на ИКС. Възможно е тъмнокафявата пръст да е допълнително привнесена от друга част на хълма или от неговото подножие. Първият ред камъни от външното лице е поставен на тънка подложка от хоросан, за да поеме две функции: първо, да спои камъка със скалата и второ – да запълни леките неравности осигурявайки по-голяма стабилност. Камъните, вложени в градежа, са от полуобработен жълто-сив пясъчник. Те са различни по формат, със сравнително големи размери, като най-едри блокове достигат до 0,85 x 0,15 м. Пълнежът е изпълнен със сходни по размер плочести камъни, старателно подравнявани и заливани с бял хоросан. Технологично емплектона се явява основен конструктивен елемент в крепостната стена, тъй като по цялото протежение се наблюдава зидария, предварително подмазана и после заливана с хоросан.

Началните редове на стената са градени от значително по-едри обработени камъни, като ясно се долавя стремеж към водоравна зидария. Може да се предположи, че във височина редовете са допълнително подравнявани и нивелирани след поставянето на сантрачна система, за което подсказва емплектона. Например, ниско запазеното ниво на стената при Военната сграда, т.е. сграда I, не позволява на П. Караилив да регистрира следи от сантрачи по цялото протежение на участъка (**Караилив 2011**, 122 – 123). При ЗКС не се наблюдават характерните за останалите сектори от стената подравнявания с ред плочести камъни, разграничващи субструкцията от суперструкцията. Ниското ниво на запазеното външно лице не позволява да се направят повече заключения относно техниката на строителство. Вътрешното лице на стената е по-добре запазено и позволява да се проследи

до известна степен прийома на работа. Използвани са различни по формат ломени камъни добре отвесирани и следващи почти права линия, с относително големи фуги. Последните са старателно обмазани с бял хоросан, с цел предпазване от атмосферните влияния. Дебелината на замазката е различна като на места достига до 0,06 м. Всъщност обмазването няма връзка с построените по-късно сгради, тъй като по техните вътрешни стени са изградени с калова спойка и не се наблюдават следи от хоросанова фугировка. Въпросната фугировка по стената до някъде дава основание да се даде преположение за етапност в строителството на стената. По наше мнение техниката с фугиране на стената е използвана през първия етап на строителство, като сходна техника се наблюдава и при градежа на Северната кула. Този факт ни дава основание да твърдим, че част от Западната крепостна стена е синхронно изградена със Северната кула.

Теренът в южната част от участъка е със силен наклон на юг и завой в посока югозапад с денивелация 7 м. В по-голямата си част скалният венец извън крепостната стена е частично обработен, като на места личат терасовидни подравнявания. Голямата им площ би могла да се обясни само със стръмния наклон на скалния венец, който образува козирка с височина 4 м и представлява пряка опасност за срутване на стената. Не е изключено големият отстъп да е използван за изграждане на строително скеле, но това е по-малко вероятно, тъй като в останалите участъци от крепостните стени има места с отстъп едва 0,5 – 0,6 м.

В кв. с № № 3з; 6 и 6з са разкрити две бойни плътни кули с неправилни трапецовидни форми, втората от които е напълно унищожена (обр. 1). Първата е запазена на височина до 0,20 м вътрешно лице, 0,50 м емплектон, а външното лице е почти изцяло разрушено. Размерите, които се проследяват от останалия по скалния венец хоросан са 3 x 7 x 4,10 x 7,10 м. Очертанията на втората бойна кула отстоят на около 7 м от първата. Тя е напълно разрушена и габаритите ѝ се проследяват само по останалия хоросан. Има неправилна четириъгълна форма с размери 5,20 x 5,10 x 5,10 x 4,10 м. След извършените проучвания и наблюдения не се откриха отводнителни съоръжения в целия участък. Котите на двете кули попадат в най-ниската част на склона, от където се оттича голяма част от атмосферните води. Това е логична причина за състоянието и на двете фортификационни съоръжения. Южно от бойните кули се разкри участък около 25 м крепостната стена⁷. Опитът да се намери здрава зидария се оказа неуспешен, т. е. се сблъскахме с неизвестна до сега технологията на строителство на Западната крепостна стена. В края на кв.

⁷ Във връзка с проекта за Консервационно-реставрационни работи и социализация на крепостта Трапезица по програма на Община – Велико Търново, със средства от фондация „Гейдар Алиев“ (Азербайджан), се наложи да извършваме допълнителни археологически наблюдения на въпросния участък от Западната крепостна стена (Тотев и кол., 2017, 552).

15 се установи, че дебелината на стената условно е 2,30 м, т.е. липсва ясно изразено вътрешно лице. Запазен е само пълнежът, съставен от натрошени скали, безспорно фрагменти от материковата скала (идентични по цвят и плътност). За спойка е използван бял хоросан. Пространството между скалния венец и крепостната стена до височина 1 – 1,5 м е запълнено с блокаж от натрошена скала, споена с жълто-кафява глинеста пръст идентична с тази в сондажа при Източната крепостна стена. Блокажът вероятно е използван за нивелиране на терена пред вътрешното лице с оглед улесняване на отводняването на склоновете от вътрешността на крепостта. Това обяснява липсата на запазени отводнителни съоръжения – барбукани в разглеждания участък от крепостната стена. Външното лице е запазено частично, на отделни участъци с дължина до 1,20 м, на височина съхранена до 2 реда камъни. В зидарията са вложени едри ломени камъни, достигащи до 0,60 – 0,70 м дължина и до 0,30 м височина. Липсват следи от обмазка по фугите, като прави впечатление голямата им ширина, която на места достигат до 0,07 м. Не е изключено разглежданата техника на строителство наблюдавана и в други участъци от крепостните стени да е използвана за първи път на Трапезица, тъй като тук не е имало фортификация от ранновизантийската епоха.

В разкрития участък са фиксирани отделни етапи от изграждането на Западната крепостна стена. Краят на стената до фугата е с дебелина 4,20 м и до нея е долепена кула Из. Изглежда първоначално удебеляването на стената до фугата е използвано като самостоятелно отбранително съоръжение. Неговото изграждане е съобразено със завоя от пътя, който се намира в подножието на въпросния участък, с цел да осъществява обстрелване на завоя от пътя към северната порта. Така пътят е напълно защитен в двата последни завоя, като първият е прострелван от 2 кули, а отбраната на втория е поета от Северната кула.

Въпреки еднотипния прием на строителство на стената в двата участъка (северно и южно от фугата), тук могат да се различат два етапа, извършени в първия период на изграждане. Вероятно наличието на конструктивна фуга е свързано със завършването на първия етап от изграждането на отбранителна линия на цялото западно пространство от Двореца, където изглежда се е разчитало на естествената непристъпност на терена. Едва във втория етап се изграждат двете бойни кули и продължението на крепостната стена на юг. Това предположение е по-вероятно, тъй като на целия хълм не се наблюдават подобни самоцелни одебелявания на крепостната стена, имащи вид на завършена структура (с големина на кула).

През 2017 г. работата продължи в квадранти №№ 15з., 20, 26, като бяха разкрити 54 м външно лице и 32 м вътрешно лице (обр. 1). В квадрат 15з крепостната стена се оказа добре запазена, т.е. със сигурност се установи външното и вътрешното лице. Изградена е с полуобработени камъни, споени с бял хоросан и има дебелина е 3,1 м. Външното лице е запазено до 0,4 м,

а вътрешното опира в ръба на материковата скала със запазен един ред, с височина около 0,25 м. В същия квадрат се попадна на основите на друга голяма бойна кула, означена с № III (обр. 1).

Кулата е с неправилна трапецовидна форма. Челото ѝ е насочено в посока северозапад и поема отбранителни функции на пътя, идващ от подножието. Външните размери, които се установиха са: южна страница 1,00 м, западна страница (чело) 4,1 м, северозападна страница 7,6 м. От към вътрешното лице (югоизток) кулата е дълга 9,6 м. Застроена площ на съоръжението е приблизително 60 м². При проучването се установи, че от външното лице е запазено на места до един ред камъни с височина до 0,3 м, а на други места е регистрирана само хоросановата замазка на скалния венец, по които установихме със сигурност размерите. Вероятно тук става въпрос за поне двуетажно съоръжение, на което със сигурност се установи, че в основите е плътно изградено от полуобработени и ломени камъни споени с бял хоросан. На нивото на суперструкцията се наблюдава градеж наподобяващ основа за стълбище, водещо към първия от етажите.

В квадранти № № 20 и 26 стената е значително по-добре запазена (обр. 1). Техниката на строителство е идентична с тази на разкритите участъци в предходните квадрати. Външното лице на места е запазено до 1 м. Със сигурност се установи, че характера и техниката на строителство на новооткритите участъци напълно съвпадат с вече известните и публикувани участъци от Западната крепостна стена (**Тотев, Караилив, Тодоров 2018**, 465 – 468).

Нов участък от Западната крепостна стена е разкрит и през 2018 г. Той има дължина 26 метра. Заедно с проучванията от предходния сезон обсега на разкритата стена става близо 80 м. Съществено е да отбележим, че новооткрития участък завършва с дълга бойна платформа с размери, които до момента са: 9 x 4,5 м. Източно от нея е разкрита неизвестна досега църква № 23. Не е изключено екзонартекс на църквата, или кула-камбанария да е стъпвал върху стената или дори върху платформата, тъй като западната стена на притвора опира до вътрешното лице на крепостната стена (обр. 1). Тук приключва Северния сектор, т.е. основната цел – да се проучи Западната крепостна стена, в неговите граници е изпълнена (**Тотев, Караилив, Ботева 2019**, 475 – 477).

В Югозападния сектор на крепостта, разкопките на Й. Алексиев, също предоставиха важни наблюдения, свързани със Западната крепостна стена, независимо че за нея в археологическите отчети са дадени само кратки описания (**Алексиев 2008**, 675 – 681). Стената попада в квадранти с № № 64, 76, 89, 89з, 103, като е добре запазена и ясно личи на терена, следва ръба на скалния венец с отстъп между 1,5 м и 2 м и е запазена на височина до 2 м (обр. 1). Изградена е в техника *opus emplecton* със средно големи и едри ломени камъни, размерите, на които достигат до 0,9 м дължина и 0,2 м висо-

чина. Участъкът от стената (около 8м), попадащ кв. № 64 е напълно проучен. Външното лице е запазено до 0,5 м, т. е. един или два реда каменна зидария. Стената е директно фундирана в скалния венец върху тънък слой хоросан, като ясно личат следи от обмазване на фугите.

Вътрешното лице на стената е разкрито на дълбочина 1,2 м от нивото на терена. Тук тя е фундирана върху блокаж от едри полуобработени камъни, залети с бял хоросан, с височина от около 0,7–0,8 м. Върху него е изграден нивелиращ ред, от който започва суперструкцията. От вътрешната страна на стената, след нейното изграждане, теренът е бил допълнително нивелиран и подравнен с жълто-кафява трамбована пръст. Подобно подравняване се наблюдава при сондажа на източната крепостна стена. Суперструкцията на вътрешното лице на стената е изградена от едри ломени камъни, споени с бял хоросан. Добре се виждат големите обмазани фуги достигащи до 0,08 м широчина. Размерът на вложените камъни е от 0,6–0,8м дължина и 0,2–0,4 м височина. Дебелината на крепостната стена варира между 2,7 м и 3 м.⁸

Внимание предизвиква участъкът в кв. № 89; 89и; № 103, южно от Игуменарната, отстоящ на 7,5 м от нея. Тук стената прави чупка навътре в посока югоизток, след което продължава на юг (обр. 1). Запазена е на височина до 1,3 м, а дебелината ѝ достига до 2,8 м. Прави впечатление, че при чупката външното лице на стената е заложено върху пласт от кафява пръст с тракийски материали с височина 0,4 м.

На 12 м, южно от чупката, частично е разкопана потерната отбелязана с буква R на плана на Шкорпил (обр. 1). Тя е широка 0,9 м от изток, като от запад се наблюдава уширяване (около 1 м), което не може да бъде уточнено заради недовършените проучвания. Крепостната стена при потерната е запазена на височина 1,1 м от нивото на последните проучвания на Й. Алексиев. Не е съвсем ясно дали е достигнато нивото на праговете, тъй като към момента проучената част е запълнена с разрушения от крепостната стена.

Източно от потерната се проследява трасето на канала, идващ от щерната при църква № 8, който продължава под потерната и излиза извън крепостната стена посредством барбукан. Западно от потерната е долепено продължение на барбукана, извиващ в посока юг. Отводнителното съоръжение следва извивката на крепостната стена. Дължината му е 2,6 м; широчина 1,3 м; 0,7 м височина от нивото на скалния венец, а отворът му е с размери 0,3 м височина и 0,4 м широчина.

Южно от потерната е разкрита бойна кула, маркирана на плана на Шкорпил, като начална точка на напречния крепостен зид, спускащ се към подножието на хълма. Дебелината на крепостната стена тук е 2,5 м. Откъм вътрешното лице кулата е запазена на височина 0,5 м, а при външното

⁸ Южно от описания участък стената не е напълно проучена, което не дава нови данни.

лице – 2,2 м. Тя има размери: 5,2 м северозападно лице и 1,8 м западно лице⁹ (обр. 1).

В разглеждания участък ясно се разграничават поне две преустройства на крепостната стена, които позволяват да се извърши условна периодизация на строителството. През първия (строителен период) е изградена крепостната стена, която функционира самостоятелно, без допълнителни фортификационни съоръжения. Вероятно тогава е заложен и барбуканът, отвеждащ водите от щерната при църква № 8¹⁰.

Вторият период е свързан с частичен демонтаж на крепостната стена, отварянето на потерната и добавянето на продължението на барбукана. Отводнителното съоръжение е удължено в посока юг, с цел изтичащите води да не попадат върху пешеходното трасе. Конструктивните връзки показват, че през същия период е издигната и бойната кула с цел да фланкира пространството пред потерната. Във втория период кулата е имала полуцилиндрична форма с диаметър 6,6 м, която ясно се проследява при вътрешното лице. Фундирана е директно върху крепостната стена, като е оставен банкет с различна ширина вариращ между 0,5 м и 0,3 м. Вероятно през този период кулата е била плътна, тъй като в южната ѝ част се проследи запълване с ломени камъни, споени с бял хоросан.

Третият период на строителство включва преустройство на кулата, запълването на потерната и ремонт на крепостната стена. Тогава кулата е допълнително преработена. Тя има форма на неправилен трапец, а от север се свързва с крепостната стена, посредством дъговидна конструктивна връзка на калова спойка. Северозападното лице е дълго 5,20 м, западното 2,60 м, югозападното не се проследява, тъй като е засипано от депо. Кулата е запазена на височина до 2,20 м, като на места се проследяват отвори от напречна сантрачна скара. Самото преустройство би следвало да се свърже със строителството на напречния крепостен зид, слизащ до реката, който се явява последен етап от строителството по цялата крепост.

⁹ По време на изсичане на терена във връзка със социализацията на крепостта, беше възложено на Н. Тодоров да документира потерната, известна от плана на К. Шкорпил и кулата, разкрита от Й. Алексиев. Липсата на описания при последните разкопки наложи да се направи почистване и допълнителни измервания на запазената архитектура. Тогава беше установено и недоброто състояние на Западната напречна крепостна стена (Тодоров 2018, 304–306, обр. 1, 2).

¹⁰ Барбуканът не бива да се обвързва хронологично със строителството на самата църква и щерната, тъй като отводнителните съоръжения са планирани и залагани през първия период на строителство на крепостната стена (Тодоров 2018, 305, обр. 2).

Потерната¹¹ разкрита в югозападният сектор, отбелязана на пана на Шкорпил с буква R, е с ширина около 1 м и вероятно е използвана само за пешеходно преминаване. Посоката на движение към нея се извършва от север посока югоизток. При необходимост във военно време потерната е осигурявала отбраната и бързото придвижване на войници по скалния венец до съседната Югозападна порта (Обр. 1, 2). Въпросният вход е осигурявал и комуникацията на т.нар. манастир „Св. Иван Рилски“ (при църква №8) с прохода Дервент и вероятно с близките два манастира Св. Троица и Преображенски манастир.

В Югозападния сектор, в най-южната част на Западната крепостна стена, К. Дочев в продължение на четири сезона разкри общо 70 м крепостни стени. Оказа се, че това е един от важните участъци, с добре запазени фортификационни съоръжения, предоставящ отлични условия за изследване на проблемите, касаещи крепостното строителство на столичния град. Разкопките се провеждат на траншеен принцип, като единствено в няколко квадрата от вътрешното лице на стената се предприема изчерпване на стратиграфските пластове. Проучвателят преоткрива известната още от 1910 г. Югозападна порта от плана на Шкорпил, маркирана с буква F (**Дочев, Димитрова 2009**) (обр. 1, 2). Опитите за датиране и периодизация на крепостните съоръжения, предложени от Дочев, обаче не са съобразени с новите археологически резултати в останалите сектори (**Дочев 2010**, 504 – 506, обр. 1, 2, 3; **Дочев 2011a**, 444 – 446; **Дочев 2012**, 423; **Дочев 2011**, 151 – 169). Най-сериозният принос в разкопките е разкриването на каменната настилка при портата, която дава важна информация и позволява да се търсят паралели в бъдеще при останалите входове и улици на крепостта. Сходна с тази се оказва каменната настилка при Северната порта на крепостта.

При нея има доста повече запазени данни на терен и дава повече информация за своите функции. Портата е с големи размери, като прохода достига до 3,50 м, което показва, че е използвана за преминаване на колесни средства. Нейните важни функции допълнително се подчертават от няколкото преустройства и допълнително фортификационно усилване. Изграждането на допълнителното стълбище от север на портата, е част от преустройство на самата порта и вероятно използвано за подход към надвратна кула. Интересен момент представлява откритата настилка, от дребни овални камъ-

¹¹ Коментирайки подходите и комуникациите на крепостта Трапезица проследяваме, трасетата отвеждащи от подградията до вътрешността. Липсата на системни проучвания на подградията носят риск от неточности в топонимията на средновековните квартали, за това ще се ограничим само с описване на посоките. Оформянето на подходите е уникално за всеки един, но най-общо може да ги разделим на подходи завършващи с порта и подходи завършващи с потерна. Още при първите наблюдения на крепостта, К. Шкорпил обръща внимание на комуникациите, отбелязвайки всички порти и потерни, като дори частично отбелязва трасетата, свързващи ги с подградията.

ни, разделени с подпорни греди. На терен се наблюдава самата настилка и леглата от градите симетрично разположени и оформящи рамка за настилка. Проследявайки трасето от архивни снимки и на терен, съвсем ясно се вижда, че то е насочено в посока югоизток, оформящо една серпентина и отвеждащо до крайбрежието на р. Янтра (обр. 6, 7). Въпросната улица попада във вътрешността на града, тъй като се намира южно от напречния крепостен зид. При изграждането на самия подход, може да допуснем, че непосредствено преди портата е била изградена допълнителна платформа (дървена?) заради по-лесното преодоляване на денивелацията на терена.

От прохода към крепостта през последните разкопки, бе открита нова улица водеща на изток и разклоняваща се на север при църква № 22 (обр. 1). Този факт поставя под съмнение твърденията на част от проучвателите, че портата е специално изградена за да свързва манастира „Св. Иван Рилски“ с подградията. Ние не изключваме и тази възможност но трябва да се съобразим, че ширината на портата на манастира не позволява преминаването на колесно средство през него.

През 2010 г. К. Дочев не разкопава нови участъци от крепостната стена, а допроучва разкритото от предходния сезон външно лице (Дочев 2011а, 444 – 446). На следващата година Дочев попада на ново откритие – „площадка-кула“, но не изяснява нейното предназначение (Дочев 2012, 421 – 423) (обр. 1). Неизяснен остава и характера на сградите, долепени до вътрешното лице на крепостната стена. Не са проучени и комуникационните връзки преминаващи през сектора – поне две улици – едната водеща към входа на манастира при църква № 8, а другата улица отвежда към Югоизточната порта.

Дочев предприема разчистване на 20 м извън крепостните стени, в северозападна посока, за да разкрие югозападната напречна крепостна стена (обр. 1). Първоначално опитът му е неуспешен и той се премества на около 40 м югозападно от разкритата от Й. Алексиев кула¹². При извършените тук сондажни разкопки се разкриват кула и части от *напречния югозападен крепостен зид*, което е безспорен принос към изследванията на фортификацията на хълма, тъй като се привеждат конкретни метрични данни за тях¹³ (Дочев 2015, 642 – 645).

Проучванията продължават в обособения нов обект „Юг“, където Д. Рабовянов разкрива участък от *Южната крепостна стена* със жилищ-

¹² От плана на К. Шкорпил ясно се вижда, че при кулата завършва напречната крепостна стена.

¹³ Освен в АОР през 2014 г. резултатите са публикувани и в статия в местния ежедневник – К. Дочев, Димитрова, З. Неизвестна досега охранителна кула откри доц. Константин Дочев на Трапезица, в. „Янтра днес“, 15.10.2014 г. Продължаването на разкопките по напречната крепостна стена ще доведе до непоправими щети на запазения оригинал, тъй като няма сигурени средства за консервация и реставрация.

ната архитектура на квартала край нея и изгражда аргументирана теза за фортификацията¹⁴ (обр. 1). На тях посвещава отделен том, озаглавен „Археологически разкопки на Южния сектор на средновековния град Трапезица“, във втората глава на който се разглеждат крепостните стени (**Рабовянов 2015**). Същият разкрива Южната крепостна стена с една прилежаща бойна кула (**Рабовянов 2009**, 616 – 620), църква с некропол и участъци от две пресичащи се улици. Общата проучена дължина през годините възлиза на около 69 м крепостни стени с прилежащи съоръжения и жилищна архитектура. Рабовянов допроучва и описва потерната, означена с буква Е на плана на Шкорпил и разкопавана от М. Долмова (обр. 1). Археологът детайлно разглежда техниката на градеж на стените, която се оказва сходна с тази в останалите сектори, като дава информация за поставянето на сантрачни скари, както и размерите на използваните за тях дървени греди. Това е от значение, тъй като в останалите сектори такива следи почти не се забелязват.

Идентични са наблюденията за укрепителната система в Югоизточния сектор, които М. Долмова представя в третия дял на своята книга за Трапезица – „Столичен период (1185 – 1393). Укрепителна система“¹⁵ (**Долмова 2008**, 7 – 27). Новото по отношение разкриването на крепостните стени в нейния сектор, с протежение 80 м, е свързано с участъците при Югоизточната порта и Южната потерна на крепостта, които обаче до известна степен остават недопроучени¹⁶ (обр. 1).

Данни за югоизточната порта предлагат археологическите наблюдения, извършени непосредствено преди реставрацията. От изработените планове могат да се установят само размерите на съоръжението (обр. 1). Дължината е 7,4 м, ширина на входа на портата в източната част (при първата врата) е 2,37 м, разширявайки се на запад тя достига 2,65 м (при втората врата). Страниците на портата са фундирани директно в скалния венец. Те са изградени от едри ломени камъни, споени с хоросан. За емплектоната са използ-

¹⁴ Този обект се помества в рамките на Югоизточния сектор на Трапезица, където разкопките се ръководеха от 2007 до 2009 г. от М. Долмова.

¹⁵ Изненадващо М. Долмова не се спира детайлно на проучванията на Югоизточната порта, представляваща интерес относно изясняването на архитектурата на входното съоръжение. В края на сезон 2007 г. Д. Рабовянов доразкопва определен участък за нуждите на предстоящата реставрация, но разкопките, според него самия, не са доведени до край. Към момента портата е напълно реставрирана, без да има публикуван подробен археологически план с изясняване на хоризонталната и вертикална планировка.

¹⁶ Разкопките в този сектор са прекратени, тъй като археологът М. Долмова е пенсиониран. Единствено остава да се надяваме, че за тези проучвания ще има нова публикация. И в двата сектора са извършени довършителни работи. В първият Д. Рабовянов спешно замества М. Долмова, за доразкриване на участък от Югоизточната порта, предвид консервационно-реставрационните работи на този обект. Разкопките на втория сектор, при Южната потерна, възникват във връзка с изкопни работи за полагане на кабели за художествено осветление на хълма Трапезица. – Вж. **Тотев 2014**, 493 – 496, обр. 1, 2; **Рабовянов 2014**, 487 – 490.

вани различни по формат плочести камъни, заляти обилно с бял хоросан. Досега конкретна информация за портата не е публикувана (Долмова 2008, 31 – 44)¹⁷. Липсват планове, информация за техниката на строителство и вертикалната планировка. Не са проучени докрай и стратиграфските пластове, с което предназначението на помещенията, долепени до портата, остават неизяснени¹⁸. Липсващите данни отварят резонни спорове, относно графичната реконструкция и обемната възстановка на съоръжението¹⁹. Не можем да дадем конкретен отговор дали портата е използвана като пешеходна или са преминавали и колесни средства.

Резултатите от разкопките в югоизточния сектор остават непубликувани, което за напред ще затруднява изясняването на цялостния план, строителството и фортификацията на средновековния град Трапезица. В това отношение е безспорен приносът на М. Робов за общото изследване на крепостните стени в сектор „Югоизток“²⁰ (обр. 1). Проучен е значителен участък от крепостната стена с една бойна кула и два барбукана. Предоставена е ценна информация за технологията на градеж, начина на фундиране и отводняване на сектора. Съществено е наблюдението на Робов за наличието на стерилна жълто-кафява пръст с дребни камъчета, насипана пред вътрешното лице, каквато се наблюдава и в останалите участъци на крепостната стена (Робов 2009, 607 – 610, обр. 1, 2; Робов 2010, 492). В нарочна публикация за Южната крепостна стена, М. Робов визира датировката на нейното строителство в края на XII – началото на XIII в. (Робов 2011, 403 – 413, обр. 1 – 7).

Участъкът от сектор „Север“ на *Източната крепостна стена* на Трапезица е разкрит през 2007 – 2011 г. Основната цел е да се проследи трасето

¹⁷ Авторката не коментира техниката на строителство и не разделя оригиналните градежи от консервацията, извършена през XX в. Това води до технически грешки при лаконичното описание на размерите на съоръжението (34 с.). Същата отделя излишно внимание на изгледа на самите врати и начина на заключване. Възможно е да се търси аналогия с „Малката порта“ на Царевец, въпреки че през нея преминава колесен път. Уместно е да се търсят паралели с Югозападната порта, която също е заложен в чупка на стената и има сходна планировка. Единият от вариантите при възстановка на северната порта на Трапезица насочва към извода, че тези съоръжения следват единен архитектурен модел и имат еднаква техника на изпълнение.

¹⁸ Според самия археолог – Д. Рабовянов счита, че помещението, южно от кулата, не е допроучено.

¹⁹ Въпросът за наличието на надвратна кула остава нерешен поради няколко причини. Едната от тях е чисто логическа, тъй като възниква въпросът, необходимо ли е изграждане на такова мощно отбранително съоръжение с цел да фланкира единствено пешеходно трасе? Другата причина, която можем да се посочи е наличието на кула, намираща се южно от портата, която охранява подхода от север. Третата причина има чисто конструктивен характер и засяга здравината на скалния венец и възможността му да поеме голямо натоварване.

²⁰ В предходния сезон (2007 г.) М. Робов провежда разкопки около комплекса при църква № 3, а впоследствие работи източната част на Южна крепостна стена, също в своя сектор.

на стената, както и да се проучат части от улицата покрай нея. Разкрити са 144 м (обр. 1, 5).

Началото на проучването на вътрешното лице на Източната крепостна стена е поставено през 2008 г., когато при допроучване на Северната кула, се наложи да се разкрие и участък от нея. Работи се в кв. № 2си и № 2си, изцяло по алпийски способ, заради непристъпността на терена. Първоначално е проучена част с дължина 39 м със средна дебелина на стената 2 м, като се разкри външното и вътрешното лице. Установи се, че стената следва скалния венец, като основите са залагани на различни отстояния от неговия ръб, достигащи до 1,7 м източно от помещение № 2 на Северната кула. Градежът е opus emplecton с едри ломени камъни, споени с бял хоросан. Външното лице е силно обрушено поради големия наклон и не е възможно да се извършат подробни наблюдения, за изясняване на техниката на градеж. Височината на запазения участък варира между 0,4 м – 1,2 м, като по-добре запазен е емплектона. Вътрешното лице, изградено от средно големи ломени камъни, подравнявани почти водоравно, е запазено на височина от 0,5 – 0,8 м (обр. 1).

През 2009 г., почти в края на Северния сектор, се заложи сондаж (от кулата до него са 110 м), който има за цел да внесе ясноти, както за фортификацията, така и за градоустройството в тази част на хълма²¹. Сондажът е ситуиран между крепостната стена и скалния венец, върху който е разположена новооткритата църква № 19. Той има следните размери – 8 м дължина, 2,5 м ширина и 2,1 м дълбочина. С цел да се провери за евентуално трасе на улица, изкопът се продължи с още 3 м, като попада в квадрати № 25; № 25и (обр. 1). Така общата му дължина достигна 11 м с площ 27,5 м². Проученият участък е разрез източно и западно от лицата на крепостната стена, чрез който се установиха технологията на градеж и габаритите на стената²². При изчерпване на пластове пред вътрешното лице на крепостната стена се констатира, че тя е изградена с хоросанова спойка, фундирана върху дебел блокаж от ломени камъни, премесени с жълто-кафява пръст. От по-ранните наблюдения при разчистване на външното лице се установи участък от около 20 м (Тотев 2010, 497). На места добре личат президжания с калова спойка. Северно от сондажа се разкриха нови 20 м от стената. Външното ѝ лице е оцеляло на височина 0,2 м – 0,4 м, като на места е изцяло пропаднало.

²¹ По-ясно могат да се открият следните задачи. Първо, да се формулират основните параметри при изследване на крепостното строителство на хълма (техника на изграждане, крепостни съоръжения – кули, порти, контрафорси и др.) и възможности за периодизация, въз основа на направените наблюдения и подемен материал. Второ, да се изяснят посоките на уличното трасе, покрай Източната крепостна стена, в рамките на Дворцовите сгради и по-късното ограждане на ансамбъла около църква № 2. Трето, да се установи жилищното и църковно строителство на източния склон (ако има такава).

²² Относно резултатите вж. Тотев 2010, 495 – 498.

Сондажът предостави изцяло нови стратиграфски данни²³. В профилите ясно се разчитат три неизвестни до момента пласта. След изчерпване на хумусния слой и насип, с дебелина 0,06–1 м, по цялото протежение на сондажа се достига до средновековен пласт (XIII–XIV век, с дебелина до 1,2 м), наситен със средновековна керамика. В западната част на същия пласт са засечени и две погребения, вероятно от XIV в. Освен многобройния керамичен материал, находките са разнообразни (желязно налче, 2 бр. глинени прешлени, 3 бр. железни халки, шпора, връх от стрела, железен нож, 2 бр. железни токи, напръстник), а нумизматичният материал включва 6 медни монети²⁴.

След проучването на сондажа поетапно продължи разкриването на Източната крепостна стена в няколко големи участъка. Още през 2010 г. беше разчистена част от външното лице на Източната крепостна стена, непосредствено пред дворцови сгради II и II-A. Проучи се участък от около 25 м външно лице, като се разкриха два барбукана (**Тотев, Дерменджиев, Караилюев 2011**, 440). В началото на участъка се проследи вертикална фуга, фиксираща отделни етапи в изграждането на крепостната стена²⁵. Барбука-

²³ При стратиграфските наблюдения се проследи, че средновековния пласт е пресечен от друг, с жълто-кафява пръст премесена с пепел, вероятно фиксиращ етап от ремонта на крепостната стена. Пластът е с дебелина до 0,3 м, но в него не се откриха находки, което възпрепятства сигурната датировка. Последният, най-дълбок пласт, служещ за основа на вътрешното лице на крепостната стена е от жълто-кафява трамбована пръст с дебелина до 0,5 м. В него не се разкриха материали и находки. В профила на вътрешното лице се установи, че върху въпросния пласт е изграден блоаж от едри ломени камъни, споени с хоросан, с дебелина до 0,9 м. Непосредствено върху блокажа е положен и първия ред от суперструкцията на крепостната стена, запазен на 0,5 м във височина. Установи се също, че вътрешното лице е изградено от средни по размер ломени камъни, почти водоравно положени и споени с бял хоросан. Дебелината на куртината, фиксирана при сондажа е 2,3 м.

²⁴ 1 бр. медна монета Цар Иван Александър с Теодора (1348 г. – 1317 г.) местонамиране: пред външното лице на ИКС; 1 бр. медна монета (почти обезличена) Палеолози XIII – XIV в. местонамиране: в сондажа, дълбочина 0,3 м; 1 бр. медна монета (почти обезличена) 30–40-те на XIII в. местонамиране: в сондажа, дълбочина 0,2–0,4 м; 1 бр. медна монета Михаил VIII Палеолог (1261–1282) местонамиране: в сондажа; дълбочина 0,6–0,8 м; 1 бр. медна монета Латинска имитация първа четвърт на XIII в. местонамиране: в сондажа, дълбочина 0,6–0,8 м. Разкритите материали са отмити от централния площад на крепостта, тъй като в най-източната част на сондажа липсват находки. При изчерпването на пласта не се установиха следи от дървена платформа или друго съоръжение, служещо за изкачване до бойната пътека на стената. Не бяха засечени и сигурни следи от жилищно строителство. Изключение прави един ред от четири ломени камъка, отстоящи на 1,5 м от вътрешното лице, подредени в линия с дължина 1,2 м. Този ред е прекъснат от погребение от юг и продължава в северния профил. Структурата наподобяваща зид, с дебелина 0,45 м, остава с неизяснен характер, като не е сигурно тя да е от жилищна постройка. По-вероятно е този зид да е служил за подпора на дървено скеле, използвано при ремонта на крепостната стена.

²⁵ Фугата разделя вече проучения участък, попадащ в рамките на Северната кула, от трасето продължаващо в посока юг. В разкритата част крепостната стена е изградена от едри ломени камъни, споени с бял хоросан. Липсват следи от преустройства и ремонти дейности,

ните са заложени на 10 м от южната фасада на Северната кула, дълбочината спрямо улицата е различна като варира между 1 м и 2,5 м. Размерите и на двете отводнителни съоръжения са сходни: 0,4 м височина 0,45 м ширина, отстоят на 7 м един от друг (обр. 1, 3).

През 2011 г. са разкопани около 90 м от външното лице на Източната крепостна стена в участъка между дворцова сграда II и църква № 19, попадащи в квадрати № 2си; 5и; 9и; 14и; 19и (обр. 1). Направените наблюдения показват, че стената е фундирана директно върху скалата по цялото ѝ протежение. Тя следва извивките на скалния венец, като отстъпите варират между 0,5 м и 1,5 м. Запазената височина на външното ѝ лице е 0,4 м до 1 м (от 2 до 8 реда камъни). По-високо е оцелял само пълнежа. Зидарията не е представителна, както при Северната кула. Спойката е от бял хоросан, но на места ясно се различават участъци с калова спойка. Не се забелязват легла от напречни и надлъжни сантрачи.

На около 52 м, южно от Северната кула, в квадрат № 9и, се разкри бойна кула № Iи (обр. 1). Проследиха се очертанията на външното ѝ лице, което е с неправилна полукръгла форма, с диаметър 6,50 м и запазена височина до 1 м. Тя отстои на 1,5 м от ръба на скалния венец, като е фундирана директно върху него. В нея е бил направен иманярски сондаж, който достига до скалата. Изглежда кулата е плътна, без помещение, изцяло запълнена с блокаж. Блокажът откъм вътрешното лице на крепостната стена зад кулата достига височина над 2 м от нивото на скалния венец. Северно от кула Iи източната крепостна стена не е докрай разчистена в участък от около 30 м и не се достигна навсякъде до скален венец. Проучванията бяха невъзможни, заради лошото състояние на външното лице.

Бойна кула IIи отстои на 24 м. южно от бойна кула Iи и на около 20 м северно от сондажа, т. е. попада в кв. № № 14и и 19и (обр. 1). Частично е разкрит южният ѝ ъгъл (през 2009 г.), като се установи конструктивна връзка с крепостната стена. Изцяло е проучено външното лице, като се проследиха очертанията, имащи форма на неправилен трапец. Южната стена на кулата е дълга 1,5 м, северната – 2,30 м, а източната 7,8 м. Кулата е запазена на височина до 0,7 м над скалния венец. По ъглите зидарията е изпълнена с едри плочести камъни, докато страниците са иззидани с разноформатни ломени камъни от жълто-сив варовик. По камъните личат следи от хоросана, с който фугите са били обмазани, така че се получавала почти цяла външна мазилка, както при Северната кула. В североизточния ъгъл скалният венец се издига с около 1 м, поради което и основите на кулата са издигнати и следват микрорелефа. Там запазената височина достига до 1–1,2 м. Кулата е директно фундирана за скалния венец, чрез тънък пласт бял хоросан.

като вероятно фугите на външното лице са били обмазани с хоросан. Стената е запазена на височина до 1,5 м, а пълнежът между 2–2,5 м.

Връзките ѝ с крепостната стена не са под прав ъгъл, а чрез къси дъговидни връзки от север и юг.

Южно от бойна кула №IIи лицето на стената е зле запазено, като на места е изцяло отмито и свлечено. В участък от около 20 м, непосредствено преди сондажа, са регистрирани каменни редове, споени с кал. Това показва, че и тук са извършвани ремонтни и възстановителни дейности в самия край на XIV в., каквито данни има и за Северната кула.

Нерешен остава въпросът за отводняването на целия източен склон на сектора, тъй като са разкрити само два барбукана в северния участък от Източната крепостна стена. Вероятно те са поемали част от атмосферните води на Северната кула и терена между нея и Сграда II, а останалата част е отводнявана от улицата преминаваща край източната крепостна стена, извеждаща водите на юг от проучения сектор.

Въз основа на наблюденията от разкрития участък от Източната крепостна стена става ясно, че фортификационните съоръжения възникват и се развиват синхронно със Северната кула. Проследяват се два етапа на строителство, разграничени от конструктивна fuga в квадрат №2си. През първия етап крепостната стена попада в планировката на Северната кула, като участъка южно от нея остава не застроен. Разчита се на естествената защитеност и на сравнително високите скални откоси вариращи между 4–7 м. През втория етап стената е продължена в посока юг. Заложени са двете отводнителни съоръжения, както и двете бойни кули. По този начин секторът е напълно защитен, което дава предпоставки за последващото строителство на дворцовите сгради (обр. 1, 3).

IV. Подходи, комуникации и военни сгради

Фортификационен комплекс. Предназначението на Северната кула е била защитата на Северната порта и на пътя, извеждащ от подножието на хълма към портата. В нея е била разположена част от столичния гарнизон. Може да се допусне, че в кулата е имало и помещения с административни функции. Както изглежда на един от етажите е функционирало косторезно ателие. Явно неговата продукция е била свързана с въоръжението и снаряжението (обр. 3).

Северната кула е функционално свързана със Северната порта, като двете крепостни съоръжения заедно оформят Главния вход на крепостта на хълма Трапезица. Издигането на огромната Северна кула е направило излишно строителството на други бойни кули и допълнителни порти. Планираното укрепване явно е повлияно от крепостните съоръжения, издигнати по същото време за охрана на Главния вход на другата крепост на столицата, издигната на хълма Царевец.

Северната кула, Северната порта, както и изградената по-късно Напречна крепостна стена на подградието, образуват мощен фортификационен комплекс, отбраняващ целия Северен сектор на средновековната крепост на хълма Трапезица. Според открития археологически материал, монетите и стратиграфските наблюдения неговото строителството е започнало в началото на XIII в. и засега може да се свърже най-рано с управлението на цар Калоян (1197 – 1207). Осъществяването на първоначалния замисъл и окончателното завършване на това грандиозно крепостно строителство обаче трябва да се търси по времето на цар Иван Асен II (1218 – 1241). Без каквито и да е доводи, Е. Дерменджиев допуска, че причините, наложили укрепването на втория хълм, т. е. Трапезица, попадащ в градската територия на Търново, са свързани с бързото нарастване на столичното население и необходимостта от нови територии за застрояване. Според него, естественото решение е било строителството на втора градска крепост, която да осигури тяхната защита. Според нас, изграждането и на двете цитадели е резултат от общ или единен фортификационен замисъл, изпълнен в по-дълго време, до края на управлението на Иван Асен II.

Строителството на Военната сграда до Западната крепостна стена, фланкираща Северната порта от юг, голямата дворцова сграда, намираща се южно от кулата, църква № 2 и другата сграда до нея, която също има светски характер и представителни функции, създават възможност да се очертае разширяването на фортификационния комплекс в северната част на хълма Трапезица. Това позволява да допуснем прерастването му в ансамбъл, свързан с гражданското и военно управление на крепостта през XIII – XIV в. (**Тотев 2012**, 581 – 585, обр. 8; **Тотев 2017а**, 98 – 99, обр. 1). Издигането на Напречната крепостна стена при Северния край на крепостта, като част от общата идея за укрепяване на най-важните столични подградия през втората половина на XIV в., се явява последния етап от развитието на общата фортификационна система на Търновград.

Западната и Източната крепостна стена се събират при северния нос на Северната кула на крепостта и заедно с военните и светски сгради образуват мощен фортификационен комплекс, чието развитие може да се резюмира по следния начин. Северната кула, с прилежащите сгради и работилници с военни функции, предполагат че в първия период от съществуването на крепостта на това място е била оформена първоначалната цитадела на хълма. Двама строителни периода на Военна сграда I показват не само важността на крепостта, но и нейното развитие. Стратегическото разположение и обособяването на отделните сгради позволяват малко по-късно тук да се развият военно-административния и дворцовия комплекси. Първият се помещавал по етажите на Северната кула, а вторият в сгради II и II-A (обр. 1).

Във втория етап от хронологията на съществуването си военно-административния комплекс явно продължава да изпълнява своите охранителни

телни функции. Развитието на останалите сгради не позволяват неговото териториално разширение. По тази причина се извършват само отделни преустройства на приземните етажи.

Военно-административният комплекс в Северната част на крепостта при главната Северна порта, поставя и въпросът за отводняването. Важни резултати в тази посока предложиха разкопките, проведени през 2015–2016 г. (**Тотев, и кол. 2017**, 551–555) (обр. 3). В първоначалния етап синхронното функциониране на Северната кула заедно с портата, Сграда II в първоначалния ѝ вариант и трасето на главната улица обособяват единен архитектурен ансамбъл, към който трябва да се причисли и трасето на източната улица. През този етап отточните води са насочени на изток и извеждани извън Източната крепостна стена, чрез монтиран в нея барбукан, който бележи и приблизително нивото на трасето на източната улица. Основният воден поток се е събирал от портата и трасето на главната улица, както и от пространството на юг от Северната кула. Изключваме възможността дъждовните води да са били свободно течащи по склона, който е с голяма денивелация и един такъв свободен отток би довел до затлачване и запушване на барбукана, и повдигане на трасето на източната улица. Вероятно са съществували открити канали, които са насочвали водите към излаза им извън крепостната стена. Следи от подобни водни трасета до настоящия етап не са открити. Това се дължи на по късното изключително интензивно използване на терена, както и на недопроучения малък, но ключов за тази тема сектор, разположен между югоизточния ъгъл на Северната кула и северозападния ъгъл на Сграда II-A. Тези разсъждения са валидни и за отводняването на Сграда II-A.

Непосредствено след построяването на Сграда II-A отточните води са били насочени пак в посока север, а след северозападният ѝ ъгъл – покрай външната страница на северната фасада, в посока изток към източната улица. За тази цел, на разстояние 1,00 – 1,10 м западно от западната фасада на сградата е бил построен зид на калова спойка с посока север-юг. В южна посока неговите следи се губят, главно поради хоросановото бъркало и изграденото по-късно стълбище. По този начин зидът е преминавал пред цялата западна фасада на сградата и освен подпорен и подравнителен, вероятно е бил и основа за дървена палисада, покрита с едноскатен покрив. В процеса на проучванията няма данни той да е бил основен подпорен зид към главната улица от изток. Образованата обаче тераса между него и подпорния зид на улицата е функционирала като пространство, което поема отточните води от сградите II, II-A, сектора около портата и цялото пространство, заключено между Западната крепостна стена и него до южната част на сградата II. Основание за това ни дава южната денивелация в този сектор, която е преодоляна с посоката на новооткрития зид. Пак с цел преодоляване на денивелацията южното помещение е било терасирано посредством лека

дървена преграда, чиято основа с ширина до 0,10 м е вкопана в основната скала, спазвайки същата посока север юг. Подобни леки дървени прегради са регистрирани и в едно от помещенията на Северната кула при поредното ѝ преустройство. Подобно терасиране вътре в помещението изключва възможността дъждовните води да са отвеждани през него, което е направено при неговото последващо засипване и подравняване.

През втория етап на Сграда II-A се е наложила вътрешна изолация на пода на северното помещение и вътрешните му страници. Тази изолация е изпълнена с хидрофобен хоросан, чието бъркало е проучено в югозападния външен ъгъл на южното помещение. През средата на южното помещение на Дворцова сграда II-A преминава отводнителен канал (обр. 3). Каналът започва от лицето на западната фасада и продължава под пода на помещението, като излиза през неговата източна стена. Отводняването през втория етап има съвсем различно решение. Посоката на външните води са насочени на юг пред западната външна фасада на Дворцова сграда II-A (изток). В северна посока от вратата на южното помещение, дъното на канала е било облицовано от средни по размер плоски камъни положени върху пласт светложълта глина с дебелина до 0,05 м. За тази цел южното помещение е било насипано и подравнено с пласт приблизително от 1,00 м. Отточната вода е минавала през канал отчасти подзидан, отчасти в естествена цепнатина на основната скала и преминавал през канала в посока изток през южното помещение на сградата. В границите на помещението дъното му е оформено от стъпаловидно поставени плоски каменни плочи а стените от плоски ломени камъни споени с бял хоросан. Покритието също е от каменни плочи с фуги залети с хоросан. Завоя на канала е проектиран непосредствено до северната част на отвора за вратата. В южна посока продължава по цялата ширина на вратата и приблизително още 0,80 м пред външната фасада на южното помещение. По този начин каналът обира дъждовните води пред цялата западна фасада на сградата. Отточните води при първоначалното трасе на канала вероятно са нарушили зидарията в сектора на вратата и това до довело до идеята за повдигане на дъното му, което включва и стесняване на входа от северната страна.

През третия етап пространството на север от входа на южното помещение е запълнено и подравнено. Каналът в този участък е затрупан и преставя да съществува. Издигнато е западното помещение, което в северната част прави плавна дъга на изток и е долепено с фуга към северозападния външен ъгъл на северното помещение на Сграда II-A. Зидарията е изпълнена от ломени камъни с бял хоросан. Дължината на новоизграденото помещение е 12,00 м, с ширина 2,10 м. Приблизително по средата от запад е оставен вратен отвор с широчина 1,30м. В процеса на проучването в южната част на предполагаемото ниво на помещението попаднахме на оскъдни следи от подложен хоросан, което ни дава основание да допуснем, че и от юг е било

затворено от зид в съосие със северната страница на входа към южното помещение. Към тази незапазена страница, затваряща от юг новото помещение е било долепено каменно стълбище към входа на южното помещение на Сграда II-A. Плавната дъга, която прави помещението в северна посока, вероятно е резултат от конструктивно решение, с цел насочване на отточните води в този участък (включително и от уличното платно) покрай северната стена на Сграда II-A, като оттичането е насочено на изток, вероятно през високо разположения барбукан в тази част на Източната крепостна стена.

Отбелязаните по-горе преустройства са извършени в границите на XIII – началото на XIV в. След това западното помещение е разрушено а теренът е запълнен и използван като некропол. Единствено в сектора на стълбището не са открити гробове. Това ни кара да считаме, че южното помещение със сигурност продължава да функционира, тъй като подходът към него е незает от гробове до края на използването на съоръженията в тази част на хълма Трапезица.

Непосредствено до Западната крепостна стена са долепени две сгради и работилници, несъмнено свързани с обслужването на гарнизона. Аналогично на крепостите Царевец, Червен, Ловеч и др. до главния вход обикновено се разполагат сгради с военен характер и функции.

Военната сграда I, прилепена до Западната крепостна стена е публикувана от П. Караилив (**Караилив 2011**, 117 – 157) (обр. 1, 3). В публикацията си авторът предлага относителна и абсолютна хронология на периодите на строителството на разкритите сгради и съоръжения (**Караилив 2011**, 125 – 128). Установено е, че Западната крепостна стена е била построена в първите години на XIII в. и преди нея не са съществували фортификационни съоръжения от по-ранни епохи. Направеното сравнение с крепостното строителство на другата столична крепост (на хълма Царевец) показва, че подновяването на нейните отбранителни стени и кули съвпада по време с изграждането на укрепленията на Трапезица. Като причина за това е изтъкнато разрастването „...в териториално отношение на столичния Търнов, поради което се появила необходимост от разширяване на укрепената територия на града...“ (**Караилив 2011**, 126). В частта, озаглавена „Реконструкция“, са предложени възможности за онагледяване на външния вид на представяните сгради и съоръжения, според наличните данни и наблюдения (**Караилив 2011**, 128 – 130). Военната сграда I е имала 2 етажа, изцяло построени от камък на калова спойка, с обща височина около 5 м. Трите големи помещения са били с отделен вход, а в едно от тях е съществувала вътрешна стълба за горния етаж.

Западната крепостна стена е имала стъпаловиден силует, поради денивелацията на терена, завършвала е с бойна пътека и зъбери, като общата ѝ височина с тях е достигала 8 м. Караилив отбелязва, че Военната сграда се явява част от фортификационния комплекс, отбраняващ северния сектор

на Трапезица, което пряко я свързва с крепостните съоръжения Северна кула и Северна порта (**Караишев 2011**, 148).

От данните в публикацията на Караишев и извършените наблюденията на целия сектор при разкопките през последните години, можем да предположим какви са били функциите на всяко едно от помещенията. За целта под внимание са взети както откритите находки, така и размера на отделните помещения. Помещение 1, разположено непосредствено до Северната порта, има най-голяма площ и вероятно неговият първи етаж е използван за конюшня, а вторият – за караулно помещение. Помещения 2, 3, 4, 5, 6, и 7, са значително по-малки по размери и допускаме, че приземният им етаж е използван за складови помещения (обр.1, 3). Целият втори етаж е бил обособен от отделни помещения, и изглежда е превърнат в спалня. Изглежда цялата постройка е изпълнявала функции, свързани с обслужването и пропускателния режим, осъществяван от военния гарнизон в северната част на крепостта.

Железарски работилници. До вътрешното лице на Западната крепостна стена и под гробовете от некропола на църква №2 се откриха останки от две железарски работилници. Първата е размери 5 м дължина, 3 м ширина и отстои на 3 м от помещение 7 на сграда I. Подът е настлан с каменни плочи (**Караишев 2011**, 123) (обр. 1).

На 4 м. южно от първата железарска работилница се разкри втора работилница. Първоначално в този участък в югозападната част от некропола на църква №2 е бил изхвърлен дебел пласт пепел, поти и желязна шлака от дейността на двете железарски работилници, разположени в северна посока и функционирали през първата половина на XIII в. Впоследствие върху този насип е била направена добре изпечена глинена замазка с жълто-оранжев цвят. Част от нея е била унищожена при вкопаването на гробните ями от некропола. Общата площ, на която е запазена замазката, е с размери 7 x 7 м. Не се откриха каменни стени, с изключение на няколко камъка, разположени по източната страна. По всичко изглежда, че става въпрос за подово ниво на голям навес, където са били извършвани различни производствени дейности, свързани с металообработката. Вероятно това е пристройка от юг към разкритата през 2007 г. голяма железарска работилница, разрушена според стратиграфските наблюдения около средата на XIII в. (**Тотев, Дерменджиев, Караишев 2013**, 394 – 396)

Железарските работилници, най-вероятно са свързани с производството и поддръжката на оръжие и снаряжение, необходими за нуждите на гарнизона. Тяхното функциониране може да е било обвързано и с косторезното ателие, разположено в Северната кула, осигуряващо разнообразни костни изделия, свързани с въоръжението и снаряжението (**Дерменджиев 2011**, 36).

Сграда III. Постройката е долепена от север и запад към вътрешното лице на Западната крепостна стена. От нея са разкрити 2 помещения, раз-

положени в посока изток–запад, изградени от ломени камъни, споени с кал. Източното помещение е трапецовидно, с вътрешни размери 5,50 x 4 x 3,40 м. От север е допряно до крепостната стена, а от изток се разкри еднолицева стена със запазена височина 1,10 м и ширина 0,60 м. Подовото ниво е от трамбована жълта пръст. Не се откриха входове. В насипа на помещението се попадна на горял пласт с пепел и въглени и материали – сграфито и кухненска керамика, нападали от огнище, разположено на втория етаж.

Западното помещение е имало вътрешни размери 6,50 x 4 м. От север и запад е било долепено до крепостната стена. Неговата източна стена е двулицева, със запазена височина 1,30 м и ширина 0,80 м. На 1,25 м над пода се очерта леглото на външен надлъжен сантрач. Южната стена е изцяло разрушена. Подовото ниво е от трамбована пръст и остава с 1,30 м по-ниско от пода в източното помещение. Не се откри мястото за външен вход. В североизточния ъгъл на западното помещение се откри голяма битова пещ, долепена към Западната крепостна стена. Тя има каменна основа с формата на четвърт окръжност, дължина на източната и северната страна по 2,10 м и височина 1,05 м. Изградена е от ломени камъни, споени с жълта пръст. В средата на основата е оформена кръгла горивна камера с диаметър 1 м и запазена височина 0,45 м. Отворът е насочен на юг, с височина 0,40 м от дъното ѝ. Зидарията е от плоски камъни, споени с жълта пръст, а дъното е измазано с глина, в последствие изпечена.

В очертаванията на двете помещения се откриха различни материали – керамика, сграфито паница с царски подглазурен монограм и монети. Керамичният материал и разкритата пещ дават основание да се предположи, че именно това е кухненският блок на гарнизона. Сградата е съществувала от началото на XIII в. до края на XIV в., след което е била изоставена, но без да е опожарявана.

Разгледаният участък от Западната крепостна стена заедно с прилежащите сгради и техните военни функции предполагат в първия период от съществуването на крепостта Трапезица на това място да е била оформена първоначалната цитадела на хълма. Двата строителни периода на Военна сграда I показват не само важността на крепостта, но и нейното развитие (Караилив 2011, 126–127). Стратегическото разположение и обособяването на отделните сгради позволяват малко по-късно тук да се развият военно-административния комплекс и дворцовите сгради.

Във втория етап от хронологията на съществуването си комплексът явно продължава да изпълнява своите военно-охранителни функции. Развитието на останалите сгради (Дворцови сгради II и II-а) в сектор „Север“, оставят военния комплекс без възможност за териториално разширение, като се извършват отделни преустройства само на приземните етажи.

* * *

Най-общо крепостното строителство на хълма Трапезица с някои уговорки може да се раздели на четири периода. При Западната крепостна стена, попадаща в сектора, се наблюдават два от тях. Първият, който бележи началото на фортификацията на хълма е синхронен със строежа на Северната кула и укрепването на определена площ. Вторият период се характеризира с реализирането на цялостния фортификационен замисъл на крепостта. Останалите два са свързани с изграждане на напречни крепостни стени за защита на подградията и с ремонтите по крепостната стена отнесени малко преди превземането на града в края на XIV в., но в сектора те не се наблюдават.

Начинът на градеж и планировка насочват към заключението, че строителството на крепостта Трапезица е замислено и изпълнено като единен строителен проект. Много малко са поправките, свързани с фортификацията на крепостта, особено ако правим сравнение с тези на другата крепост на хълма Царевец. Преди всичко това са запълването на носа на Северната кула и изграждането на вътрешно стълбище, отвеждащо към втория етаж и ново разпределение на вътрешното пространство. Друга добавка е долеянето на масивно стълбище, с хоросанова мазилка до вътрешното лице на Югозападната порта. Изглежда това е бил нов, по-удобен подход към надвратната кула на тази порта на крепостта. В тази посока може да се тълкува и запушването през XIII в. на потерната в южната крепостна стена.

С допълването на фортификацията на столичния град Търново със система от напречни крепостни стени, спускащи се и от двете цитадели на хълмовете Царевец и Трапезица до р. Янтра, всъщност се прегражда достъпа до подградието и най-вече към трасетата, отвеждащи до основните порти на града. Напречните крепостни стени до Югозападната стена и до източната стена на Северната кула на крепостта Трапезица имат един и същ строеж и планировка. Теренът между венеца на платото и реката е преодолян с прави куртини с дебелина от 2 до 4 м, защитата на които е осигурена с две, издаващи се пред фронта им, четвъртити кули. Възможно е с това строителство в края на XIV в. да е било свързано и затварянето на Северната порта, тъй като по този начин за да се достигне до цитаделата е трябвало да се премине през напречните стени на укрепеното подградие. Разбира се, тези промени са оправдани във връзка с османската инвазия на Балканите. С това са продиктувани и регистрираните при разкопките поправки при Северната кула, Източната и Южната крепостни стени, извършени на калова спойка.

По отношение на планировката двете цитадели и подградията на столицата Търново се явяват самостоятелно строително решение, изпълнено през годините на Второто българско царство. От значение за крепостта Трапезица е, че при нейното изграждане не са ползвани планове и схеми от ранновизантийската епоха, което е характерно за повечето крепости на

Второто българско царство. Тя е пример за възникване и развитие на собствена концепция в областта на фортификацията в Средновековна България. Защитните възможности на терена са използвани максимално, с което е постигната надеждна отбрана. Типичните фортификационни елементи – порти, подходите към тях, малките кули и платформи за фланкиране на куртините, изглеждат монументално и с това открояват панорамата на града на фона на останалите крепости от времето на Второто българско царство.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES

Алексиев 2008: Й. Алексиев. Разкопки на манастира „Св. Йоан Рилски“ на Трапезица (сектор Югозападен). – АОР за 2007 г. София, 2008, 675–681./Y. Aleksiev. Razkopki na manastira „Sv. Yoan Rilski“ na Trapezitsa (sektor Yugozapaden). – AOR za 2007 g. Sofia, 2008, 675–681.

Бояджиев 1995: С. Бояджиев. Крепостта при с. Маточина. – Археология, 1, 1995, 1–8./S. Boyadzhiev. Krepostta pri s. Matochina. – Arheologia, 1, 1995, 1–8.

Вълов 1992: В. Вълов. Археологически разкопки и проучвания на крепостните стени на хълма Царевец (1966–1969 г.). (= Царевград Търнов. Т. 5). София, 1992./V. Valov. Arheologicheski razkopki i prouchvania na krepostnite steni na halma Tsarevets (1966–1969 g.). (= Tsarevgrad Tarnov. T. 5). Sofia, 1992.

Дерменджиев 2011: Е. Дерменджиев. Северна кула и Северна порта. – В: Археологически проучвания на средновековния град Трапезица. Сектор Север. Т. I. Велико Търново, 2011, 7–116./E. Dermendzhiev. Severna kula i Severna porta. – V: Arheologicheski prouchvania na srednovekovnia grad Trapezitsa. Sektor Sever. T. I. Veliko Tarnovo, 2011, 7–116.

Джамбов 1991: Ив. Джамбов. Средновековната крепост край Сопот. Пловдив, 1991./Iv. Dzhambov. Srednovekovnata krepост kray Sopot. Plovdiv, 1991.

Долмова 1995: М. Долмова. За укрепителната система на крепостта Трапезица. – Археология, 1995, 3, 36–42./M. Dolmova. Za ukrepitalnata sistema na krepостta Trapezitsa. – Arheologia, 1995, 3, 36–42.

Долмова 2008: М. Долмова. Трапезица в светлината на археологическите разкопки. Велико Търново, 2008./M. Dolmova. Trapezitsa v svetlinata na arheologichesките razkopki. Veliko Tarnovo, 2008.

Дочев 2010: К. Дочев. Трапезица, Югозападен сектор. – АОР през 2009 г. София, 2010, 504–506./K. Dochev. Trapezitsa, Yugozapaden sektor. – AOR prez 2009 g. Sofia, 2010, 504–506.

Дочев 2011: К. Дочев. Монетна находка (края на XII в.) от новооткритата порта на крепостта Трапезица (гр. В. Търново). – ИРИМ-ВТ, XXVI, 2011, 151–169./

K. Dochev. Monetna nahodka (kraya na XII v.) ot novootkritata porta na krepostta Trapezitsa (gr. V. Tarnovo). – IRIM-VT, XXVI, 2011, 151 – 169.

Дочев 2011а: К. Дочев. Средновековен град Трапезица – „Сектор Югозапад“, град Велико Търново. – АОР през 2010. София, 2011, 444–446./К. Dochev. Srednovekoven grad Trapezitsa – „Sektor Yugozapad“, grad Veliko Tarnovo. – AOR prez 2010. Sofia, 2011, 444–446.

Дочев 2012: К. Дочев. Разкопки на крепостта Трапезица „Сектор Югозапад“, град В. Търново. – АОР през 2011. София, 2012, 421 – 423./К. Dochev. Razkopki na krepostta Trapezitsa „Sektor Yugozapad“, grad V. Tarnovo. – AOR prez 2011. Sofia, 2012, 421 – 423.

Дочев 2015: К. Дочев. Археологически разкопки на крепостта Трапезица – „Сектор Югозапад“. – АОР през 2014. София, 2015, 642–645./К. Dochev. Arheologicheski razkopki na krepostta Trapezitsa – „Sektor Yugozapad“. – AOR prez 2014. Sofia, 2015, 642 – 645.

Дочев, Димитрова 2009: К. Дочев, З. Димитрова. Неизвестна досега двукрила порта откриха на Трапезица. – в-к „Янтра днес“, 18.09.2009 г./К. Dochev, Z. Dimitrova. Neizvestna dosega dvukrila porta otkriha na Trapezitsa. – v-k „Yantra dnes“, 18.09.2009 g.

Караилюв 2011: П. Караилюв. Военна сграда, Западна крепостна стена, железарска работилница. – В: Археологически проучвания на средновековния град Трапезица. Сектор Север. Т. I. Велико Търново, 2011, 117–190./P. Karailiev. Voenna sgrada, Zapadna krepostna stena, zhelezarska rabotilnitsa. – V: Arheologicheski prouchvania na srednovekovnia grad Trapezitsa. Sektor Sever. T. I. Veliko Tarnovo, 2011, 117 – 190.

Рабовянов 2009: Д. Рабовянов. Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 616–620./D. Rabovyanov. Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2008 g. Sofia, 2009, 616 – 620.

Рабовянов 2015: Д. Рабовянов. Археологически разкопки на Южния сектор на Трапезица. Т. I, Средновековният град. Велико Търново, 2015./D. Rabovyanov. Arheologicheski razkopki na Yuzhnia sektor na Trapezitsa. T. I, Srednovekovniyat grad. Veliko Tarnovo, 2015.

Рабовянов 2017: Д. Рабовянов. Фортификацията на крепостта Трапезица – втората цитадела на българската столица Търново. – В: Юбилеен сборник в чест на 70-годишнината на проф. д-р Стоян Витлянов. Шумен, 2017, 175–202./D. Rabovyanov. Fortifikatsiyata na krepostta Trapezitsa – vtorata tsitadela na balgarskata stolitsa Tarnovo. – V: Yubileen sbornik v chest na 70-godishninata na prof. d-r Stoyan Vitlyanov. Shumen, 2017, 175 – 202.

Робов 1994: М. Робов. Нови данни за строителната хронология в района на източното подножие на хълма Трапезица в Търново (края на XII–XIV в.). – ГМСБ, XX, 1994, 61 – 72. /M. Robov. Novi dannii za stroitelnata hronologia v rayona

na iztochnoto podnozhie na halma Trapezitsa v Tarnovo (kraja na XII–XIV v.). – GMSB, XX, 1994, 61–72.

Робов 2009: М. Робов. Крепостта Трапезица. Проучвания на обект „Югоизточен“. – АОР през 2008. София, 2009, 607–610./M. Robov. Krepostta Trapezitsa. Prouchvania na obekt „Yugoiztochen“. – AOR prez 2008. Sofia, 2009, 607–610.

Робов 2010: М. Робов. Археологически разкопки на сектор „Югоизточен“ на Трапезица. – Археологически открития и разкопки през 2009, София, 2010, 492–495./M. Robov. Arheologicheski razkopki na sektor „Yugoiztochen“ na Trapezitsa. – Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2009, Sofia, 2010, 492–495.

Робов 2011: М. Робов. Югоизточната крепостна стена на Трапезица. – В: „България, българите и Европа – мит, история, съвремие“. Т. IV. Велико Търново, 2011, 403–413./M. Robov. Yugoiztochnata krepostna stena na Trapezitsa. – V: „Bulgaria, balgarite i Evropa – mit, istoria, savremie“. Т. IV. Veliko Tarnovo, 2011, 403–413.

Тодоров 2015: Н. Тодоров. Още за Западната крепостна стена на Трапезица. – Епохи, XXIII, 2, 2015 (2018), 304–308./N. Todorov. Oshte za Zapadnata krepostna stena na Trapezitsa. – Epohi, XXIII, 2, 2015 (2018), 304–308.

Тодоров 2016: Н. Тодоров. История на проучванията на фортификацията на крепостта Трапезица. – Във: Великите Асенеvци. Сборник с доклади от конференция, посветена на 830 години от въстанието на братята Петър и Асен, началото на Второто българско царство и обявяването на Търново за столица на България и 780 години от легитимното възобновяване на Българската Патриаршия. Велико Търново, 2016, 502–522./N. Todorov. Istoria na prouchvaniyata na fortifikatsiyata na krepostta Trapezitsa. – Vav: Velikite Asenevtsi. Sbornik s dokladi ot konferentsia, posvetena na 830 godini ot vastanieto na bratyata Petar i Asen, nachaloto na Vtoroto balgarsko tsarstvo i obyavyavaneto na Tarnovo za stolitsa na Bulgaria i 780 godini ot legitimnoto vazobnovyavane na Balgarskata Patriarshia. Veliko Tarnovo, 2016, 502–522.

Тодоров 2016а: Н. Тодоров. Нов шрих към възстановка на Северната порта на крепостта Трапезица. – Известия на НИМ, XXVIII, 2016, 261–266./N. Todorov. Nov shtrih kam vazstanovka na Severnata porta na krepostta Trapezitsa. – Izvestia na NIM, XXVIII, 2016, 261–266.

Тодоров 2017: Н. Тодоров. Към въпроса за периодизацията на крепостното строителство на Трапезица. – Годишник на Историческия факултет на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, год. I (XXXIII), 2017, 471–475./N. Todorov. Kam vaprosa za periodizatsiyata na krepostnoto stroitelstvo na Trapezitsa. – Godishnik na Istoricheskia fakultet na VTU „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, god. I (XXXIII), 2017, 471–475.

Тодоров 2018: Н. Тодоров. Проучвания на западната крепостна стена в сектор „Север“ на хълма Трапезица. – Известия на НИМ, XXX, 2018, 117–126./N. Todorov. Prouchvania na zapadnata krepostna stena v sektor „Sever“ na halma Trapezitsa. – Izvestia na NIM, XXX, 2018, 117–126.

Тотев 2010: К. Тотев. Велико Търново. Разкопки на „Средновековен град Трапезица – Север“. – АОР през 2009 г. София, 2010, 495 – 498./К. Totev. Veliko Tarnovo. Razkopki na „Srednovekoven grad Trapezitsa – Sever“. – AOR prez 2009 g. Sofia, 2010, 495 – 498.

Тотев 2011: К. Тотев. Предговор и заключение. – В: Археологически проучвания на средновековния град Трапезица. Сектор Север. Т. I. Велико Търново, 2011, 7 – 16, 271 – 282./К. Totev. Predgovor i zaklyuchenie. – V: Arheologicheski prouchvania na srednovekovnia grad Trapezitsa. Sektor Sever. T. I. Veliko Tarnovo, 2011, 7 – 16, 271 – 282.

Тотев 2012: К. Тотев. Археологически проучвания на средновековния град Трапезица – северна част (2007 – 2010). – В: Българско средновековие. Общество, власт, история. В чест на проф. д-р Милияна Каймакамова. София, 2012, 572 – 589./К. Totev. Arheologicheski prouchvania na srednovekovnia grad Trapezitsa – severna chast (2007 – 2010). – V: Balgarsko srednovekovie. Obshtestvo, vlast, istoria. V chest na prof. d-r Miliyana Kaymakamova. Sofia, 2012, 572 – 589.

Тотев 2013: К. Тотев. Археологически наблюдения на средновековен град Трапезица във Велико Търново по време на реализирането на проект „Изграждане на подпорна стена, художествено осветление и туристическа инфраструктура до историческия резерват Трапезица“. – АОР през 2013. София, 2014, 493 – 496./К. Totev. Arheologicheski nablyudenia na srednovekoven grad Trapezitsa vav Veliko Tarnovo po vreme na realiziraneto na proekt „Izgrazhdane na podporna stena, hudozhestveno osvetlenie i turisticheska infrastruktura do istoricheskia rezervat Trapezitsa“. – AOR prez 2013. Sofia, 2014, 493 – 496.

Тотев 2014: К. Тотев. Археологически наблюдения на средновековен град Трапезица във Велико Търново по време на реализирането на проект „Изграждане на подпорна стена, художествено осветление и туристическа инфраструктура до историческия резерват Трапезица“. – АОР през 2014. София, 2015, 656 – 659./К. Totev. Arheologicheski nablyudenia na srednovekoven grad Trapezitsa vav Veliko Tarnovo po vreme na realiziraneto na proekt „Izgrazhdane na podporna stena, hudozhestveno osvetlenie i turisticheska infrastruktura do istoricheskia rezervat Trapezitsa“. – AOR prez 2014. Sofia, 2015, 656 – 659.

Тотев 2016: К. Тотев. Деян Рабовянов. Археологически проучвания в Южния сектор на Трапезица, I. Средновековният град. Велико Търново, 2015, 734 с. – Археология, кн. 1 – 2, 2016, 123 – 127./К. Totev. Deyan Rabovyanov. Arheologicheski prouchvania v Yuzhnia sektor na Trapezitsa, I. Srednovekovniyat grad. Veliko Tarnovo, 2015, 734 s. – Arheologia, kn. 1 – 2, 2016, 123 – 127.

Тотев 2017: К. Тотев. Археологически проучвания на крепостта на хълма Трапезица във Велико Търново – резултати и проблеми (2007 – 2016). – Годишник на софийския университет „Св. Климент Охридски“, Център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“, Т. 99 (18), 2017, 95 – 112./К. Totev. Arheologicheski prouchvania na krepostta na halma Trapezitsa vav Veliko Tarnovo

– rezultati i problemi (2007 – 2016). – Godishnik na sofijския universitet „Sv. Kliment Ohridski“, Tsentar za slavyano-vizantiyski prouchvania „Ivan Duychev“, T. 99 (18), 2017, 95 – 112.

Тотев, Косева 2011: К. Тотев, Д. Косева. Църква № 19 и Централен площад. – В: Археологически проучвания на средновековния град Трапезица. Сектор Север. Т. I. Велико Търново, 2011, 195 – 201; 243 – 244./К. Totev, D. Koseva. Tsarkva № 19 i Tsentralen ploshtad. – V: Arheologicheski prouchvania na srednovekovnia grad Trapezitsa. Sektor Sever. T. I. Veliko Tarnovo, 2011, 195 – 201; 243 – 244.

Тотев, Дерменджиев, Караилив 2011: К. Тотев, Е. Дерменджиев, П. Караилив. Археологически разкопки на Средновековен град Трапезица. – АОР през 2010. София, 2011, 438 – 440./К. Totev, E. Dermendzhiev, P. Karailiev. Arheologicheski razkopki na Srednovekoven grad Trapezitsa. – AOR prez 2010. Sofia, 2011, 438 – 440.

Тотев, Дерменджиев, Караилив, Косева 2011: К. Тотев, Е. Дерменджиев, П. Караилив, Д. Косева. Археологически проучвания на средновековния град Трапезица. Сектор Север. Т. I. В. Търново, 2011./К. Totev, E. Dermendzhiev, P. Karailiev, D. Koseva. Arheologicheski prouchvania na srednovekovnia grad Trapezitsa. Sektor Sever. T. I. V. Tarnovo, 2011.

Тотев, Дерменджиев, Караилив 2013: К. Тотев, Е. Дерменджиев, П. Караилив. Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица – сектор Север“ (Северозападно подножие) във Велико Търново. – АОР през 2012. София, 2013, 394 – 396./К. Totev, E. Dermendzhiev, P. Karailiev. Arheologicheski razkopki na obekt „Srednovekoven grad Trapezitsa – sektor Sever“ (Severozapadno podnozhie) vav Veliko Tarnovo. – AOR prez 2012. Sofia, 2013, 394 – 396.

Тотев и кол. 2017: К. Тотев, Е. Дерменджиев, П. Караилив и Н. Тодоров. Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица – сектор Север“ (Дворцови сгради) във Велико Търново. – АОР през 2016. София, 2017, 551 – 555./К. Totev, E. Dermendzhiev, P. Karailiev i N. Todorov. Arheologicheski razkopki na obekt „Srednovekoven grad Trapezitsa – sektor Sever“ (Dvortsovi sgradi) vav Veliko Tarnovo. – AOR prez 2016. Sofia, 2017, 551 – 555.

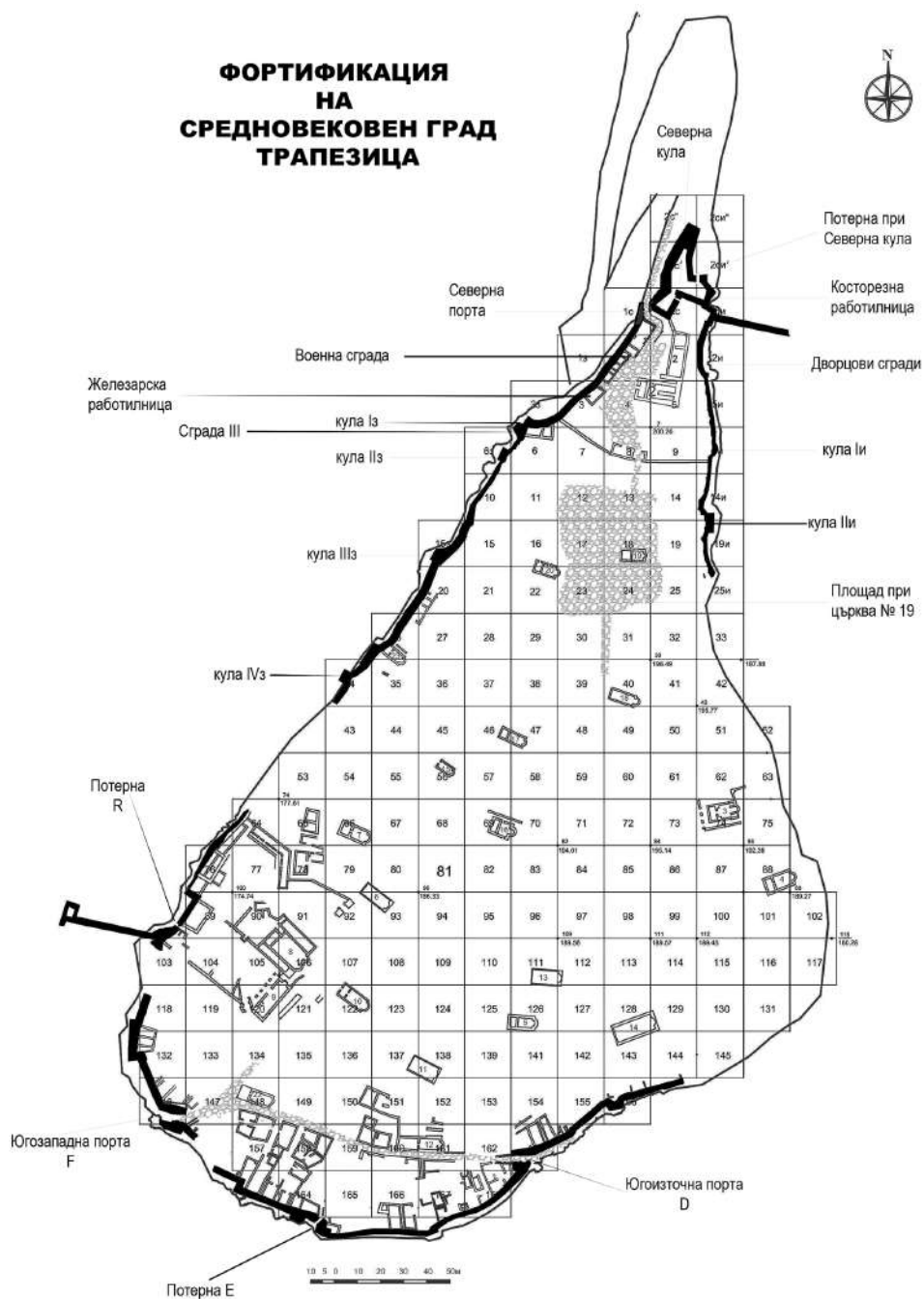
Тотев, Караилив, Тодоров 2018: К. Тотев, П. Караилив, Н. Тодоров. Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица – сектор Север“ (Западна крепостна стена). – АОР през 2017. София, 2018, 465 – 468./К. Totev, P. Karailiev, N. Todorov. Arheologicheski razkopki na obekt „Srednovekoven grad Trapezitsa – sektor Sever“ (Zapadna krepostna stena). – AOR prez 2017. Sofia, 2018, 465 – 468.

Тотев, Караилив, Ботева 2019: К. Тотев, П. Караилив, Н. Ботева. Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица – сектор Север (Западна крепостна стена)“. – АОР през 2018. София, 2019, 475 – 477./К. Totev, P. Karailiev, N. Boteva. Arheologicheski razkopki na obekt „Srednovekoven grad Trapezitsa – sektor Sever (Zapadna krepostna stena)“. – AOR prez 2018. Sofia, 2019, 475 – 477.

Харитонов, Долмова 2003: Хр. Харитонов, М. Долмова. Стратиграфия на крепостта Трапезица (по нумизматични данни). – В: Традиции и приемственост България и на Балканите през средните векове. Изследвания и материали от международна научна конференция в чест на 60-годишнината на проф. д.и.н. Йордан Андреев. Велико Търново, 2003, 257 – 261./Hr. Haritonov, M. Dolmova. Stratigrafia na krepostta Trapezitsa (po numizmatichni dannii). – V: Traditsii i priemstvenost v Bulgaria i na Balkanite prez srednite vekove. Izsledvania i materialii ot mezhdunarodna nauchna konferentsia v chest na 60-godishninata na prof. d.i.n. Yordan Andreev. Veliko Tarnovo, 2003, 257 – 261.

Шкорпил 1910: К. Шкорпил. План на старата българска столица Велико Търново. – Известия на българското археологическо дружество, I, 1910, 121 – 154./K. Shkorpil. Plan na starata balgarska stolitsa Veliko Tarnovo. – Izvestia na balgarskoto arheologicheskoto druzhestvo, I, 1910, 121 – 154.

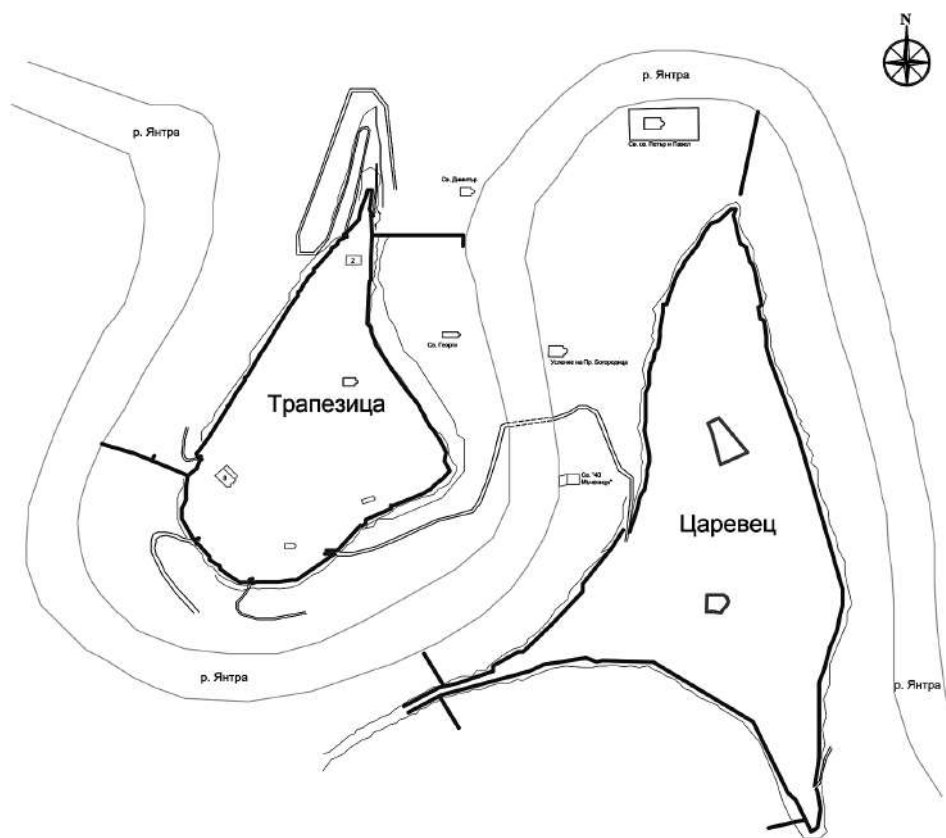
Lechintan 2019: L. T. Lechintan. Review: Kosseva, Diana – Totev, Konstantin, Kamennata plastika ot srednovkovnata bălgarska stolica Tărnovo (1185–1393). Stone Plastic in Bulgaria's Medieval Capital Turnovo (1185–1393). – *Orientalia Christiana Periodica*, Vol. 85, Nr. 1/2019, 243 – 247.

Обр. 1. Фортификация на средновековния град Трапезица. (план Н. Тодоров)

III. 1. Fortification of the medieval city of Trapezitsa (plan – N. Todorov)

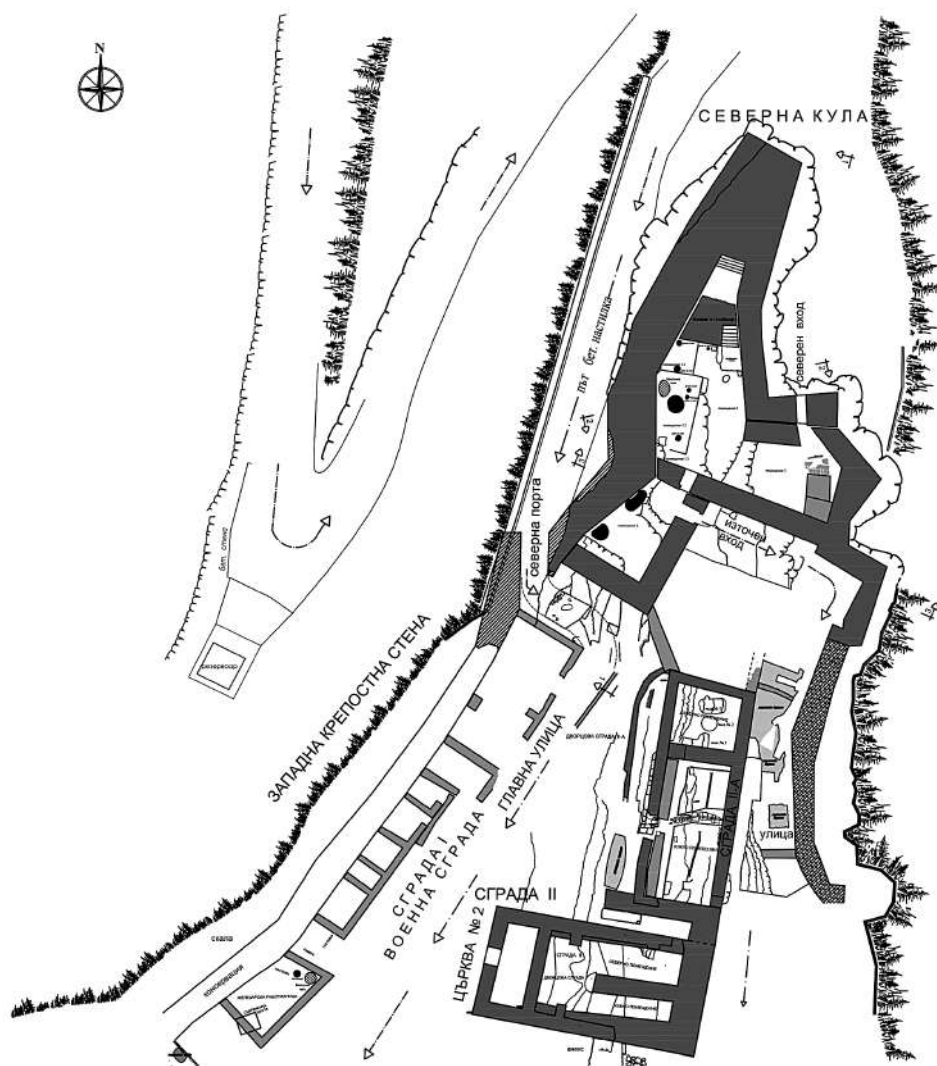
**КОМУНИКАЦИИ НА
СРЕДНОВЕКОВНАТА СТОЛИЦА ТЪРНОВГРАД**

Обр. 2. *Комуникации на средновековната столица Търновград.
(план Н. Тодоров)*

III. 2. *Communications of medieval capital of Tarnov (plan – N. Todorov)*

**СЕВЕРНИЯТ СЕКТОР НА КРЕПОСТТА ТРАПЕЗИЦА.
СИТУАЦИОНЕН ПЛАН ВЪВ ВРЪЗКА С ОТВОДНЯВАНЕТО**

Обр. 3. Северният сектор на крепостта Трапезица. Ситуационен план във връзка с отводняването. (разкопки 2007 – 2016, план по К. Тотев)

III. 3. North sector of Trapezitsa – Plan regarding the drainage system.
(excavations 2007 – 2016, plan – K. Totev)

Обр. 4. Асенова махала.
(архивна фотография на пощенска картичка, по www.retrobulgaria.com)

III. 4. Asen's Neighbourhood.
(postcard archive photography taken from www.retrobulgaria.com)

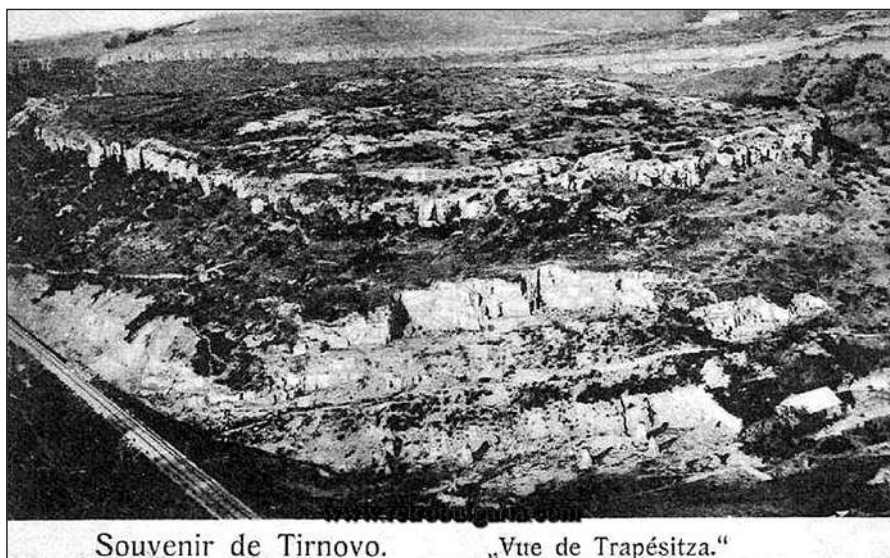
Обр. 5. Поглед към североизточната част на крепостта Трапезица.
(архивна фотография на пощенска картичка, по www.retrobulgaria.com)

III. 5. View of the northeast sector of Trapezitsa fortress.
(postcard archive photography taken from www.retrobulgaria.com)

Обр. 6. Западно подножие на крепостта Трапезица.
(архивна фотография на пощенска картичка, по www.retrobulgaria.com)

III. 6. The west foothills of Trapezitsa fortress
(postcard archive photography taken from www.retrobulgaria.com)

Обр. 7. Изглед към югозападното подножие на крепостта Трапезица.
(архивна фотография на пощенска картичка, по www.retrobulgaria.com)

III. 7. View of the southwest foothill of Trapezitsa fortress
(postcard archive photography taken from www.retrobulgaria.com)